

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота
Освітній рівень – магістр
на тему: «Військово-політична діяльність Петра Болбочана
(жовтень 1918 - січень 1919 рр.)»

Виконав: студент 2-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Освітньо-наукової програми «Історія»
Колесник Андрій Андрійович

Науковий керівник: Бажан Олег Григорович,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: Піскун Валентина Миколаївна,
доктор історичних наук, завідувач відділу
«Джерелознавства новітньої історії України»

Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського.

Магістерська робота
захищена з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
“ _____ ” _____ 2025 р.

Київ – 2025

Декларація академічної доброчесності
студента/ки НаУКМА

Я, Колесник Андрій Андрійович, студент/ка 2 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: aa.kolesnyk@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Військово-політична діяльність Петра Болбочана (жовтень 1918 - січень 1919 рр.)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь- який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Колесник А.А.

АНОТАЦІЯ

магістерської роботи

Тема: «Військово-політична діяльність Петра Болбочана (жовтень 1918 - січень 1919 рр.)»

Автор: Колесник А.А., студент 2-го р. н. другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія».

Науковий керівник: Бажан О. Г.

Захищена: " ____ " _____ 2025 р.

Короткий зміст роботи:

В магістерському дослідженні охарактеризовано військово-політичну діяльність Петра Болбочана протягом жовтня 1918 – січня 1919 року. Для реалізації окресленого завдання проаналізовано його діяльність на посадах командира 2-го Запорізького полку (в останні півтора місяці), Головнокомандуючого арміями Лівобережної України та командира Харківського участку (фронту) армії УНР. В роботі розкриваються перебіг бойових дій на Лівобережжі під час Антигетьманського повстання та другої більшовицько-української війни, взаємин серед вищого політичного та військового керівництва країни. Дослідження базується на аналізі архівних джерел, джерел особистого походження та періодики, із залучення історіографічного доробку останніх ста років. Результатом дослідження стало формування комплексного уявлення про роль Болбочана як військового та політичного діяча в умовах початку нової війни з більшовиками напередодні його першого арешту.

Зміст

Вступ	6
Розділ 1. Історіографія та джерела.	
1.1. Джерельний огляд.....	9
1.2. Стан наукової розробки теми.....	13
Розділ 2. Військово-організаційна діяльність Петра Болбочана у жовтні - листопаді 1918 р.	
2.1. На чолі 2-го Запорозького полку в боях на Чернігівщині....	18
2.2. Підготовка перевороту Харкові.....	28
Розділ 3. Головнокомандуючий Арміями Лівобережної України (18.11.1918 - 12.01.1919 р.)	
3.1. Формування штабу та залучення фахівців.....	38
3.2. Розгортання Запорозького корпусу.....	53
3.3. Організація та ведення бойових дій на Лівобережжі.....	61
3.4. Реагування на зовнішньо та внутрішньо політичні виклики.....	69
Розділ 4. Командувач Харківського участка (фронту) (12.01.-22.01.1919)	
4.1. Спроба організації оборони Полтави.....	80
4.2. Арешт Петра Болбочана.....	89
Висновки.....	101
Список джерел та літератури.....	106
Додатки.....	
Подяки	

Перелік умовних скорочень

АЛУ - Армія Лівобережної України

ВВД – Всевелике Військо Донське

ВО – Військова Офіція

ГУВ – Головна управа війська

Ген., генер. – генерал

ГУГШ – Головне Управління Генерального Штабу

ГШ – Генеральний Штаб

ДА - Дієва армія

ДДВ - Департамент Державної Варти

ІШС - Інструкторська школа старшин

МВС – Міністерство внутрішніх справ

НГШ - Начальник Генерального Штабу

ОЗД – Окрема запорізька дивізія

ПД, пд – піша дивізія

Полк. – полковник

ПП, пп – піший полк

РІА - Російська імператорська армія

СС – січові стрільці

ст. – станція

УД – Українська Держава

УНС – Український Національний Союз

УНР – Українська Народна Республіка

ХГФ - Холмсько-Галицький фронт

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ч., ч. - число

Вступ

Петро Болбочан, професійний військовий, учасник Першої світової війни, один із найуспішніших полководців Української Народної Республіки (УНР) доби Центральної Ради. Однією з найбільших перемог армії УНР і вершиною військового мистецтва П.Болбочана стала Кримська операція у квітні 1918 р.

Період з жовтня 1918 по січень 1919 року є одним із найсуперечливіших періодів в історії українського державотворення ХХ століття. Саме в цей час активізувалась військово-політична діяльність Петра Болбочана — одного з талановитих командирів українського війська, чия кар'єра виявилася тісно пов'язаною з ключовими моментами боротьби за незалежність України. Дослідження цього короткого, але надзвичайно насиченого періоду крізь призму діяльності Болбочана дозволяє не лише глибше зрозуміти біографічні епізоди з його життя, але й розкрити ширше контекст подій того часу та їх вплив на результати Української революції 1917-1921 рр.

Загострення безпекової та політичної ситуації призводить до того, що з початку жовтня 2-й Запорозький піший полк (далі - 2-й Запорозький полк) під командою Петра Болбочана займає смугу відповідальності по український бік «нейтральної зони» поблизу Стародуба Чернігівщині. Практично відразу після цього розпочалися активні бойові дії з більшовицькими загонами, об'єднаними в 1-у Повстанську дивізію М. Кропив'янського. Після серії кровопролитних сутичок наступальний потенціал ворога запорожцям вдалося суттєво зменшити, заплативши за це теж достатньо вагомую ціну. Військові перемоги сприяли популярності Болбочана і його входження в коло осіб, які готували силову зміну влади та відновлення УНР. Саме Болбочану доручили стати Головнокомандуючим армії Лівобережної України після антигетьманського перевороту у Харкові. Його активність стала однією з передумов успіху повстання. Та

подальше загострення подій і початок другої більшовицько-української війни змусили Болбочана до прийняття непопулярних рішень та загострили його взаємини з Директорією та військовим керівництвом. Серія конфліктів завершилася арештом Болбочана в Кременчуці 22 січня 1919 р.

Петра Болбочана важко назвати малодослідженою особою в українській історіографії, проте його постать і досі викликає гострі дискусії, як серед науковців, так і широкої громадськості. Еміграційні та сучасні українські дослідження не оминали увагою тему роботи, але були схильні розглядати діяльність П. Болбочана в жовтні 1918 - січні 1919 року лише як складову ширшої біографії полковника. Натомість досліджень лише вказаного періоду практично не було, а самі події виявилися доволі недооціненими. Часто залишалися поза увагою такі великі та важливі питання, як-то особиста роль командувача, персональний підбір штабу та найближчих соратників, політичні конфлікти тощо. Актуальність дослідження зумовлюється також залученням низки архівних джерел, періодичних видань та сучасної історіографії, які досі залишалися поза системною увагою дослідників.

У науковій літературі є вже значна кількість досліджень присвячених ролі Петра Болбочана у боротьбі за українську державність. Зокрема, це дослідження С. Рудько, В. Сергійчука, В. Сідака, Т. Осташко, Т. Вронської та ін. Разом з тим, для розуміння його ролі та впливу на події цього складного періоду для української держави необхідне поглиблене вивчення та висвітлення його діяльності наприкінці 1918 р. - на початку 1919 р..

Об'єктом дослідження є військово-політичні процеси в Українській Державі та УНР наприкінці 1918 - початку 1919 рр.

Предметом дослідження є військово-політична діяльність Петра Болбочана на командних посадах у 2-му Запорозькому полку,

Головнокомандуючого арміями Лівобережної України та командира Харківського участку (фронту) армії УНР.

Метою роботи є аналіз військово-політичної діяльності Петра Болбочана в жовтні 1918 р. - січні 1919 р.

Відповідно до мети визначено наступні **завдання**:

1) проаналізувати джерельну базу та стан наукової розробки військово-політичних процесів на українських теренах наприкінці 1918- на початку 1919 р.

2) розглянути активності П. Болбочана в жовтні-листопаді 1918 р.

3) дослідити діяльність П. Болбочана на посаді Головнокомандуючого армії Лівобережної України.

4) з'ясувати причини арешту Петра Болбочана 12-22 січня 1919 р. і його наслідки для війська.

Територіальні межі дослідження – Харківська, Полтавська, Чернігівська, Катеринославська губернії, прилеглі до них повіти Київської губернії та Київське міське отаманство у адміністративних кордонах станом на другу половину 1918 року.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють часовий проміжок від жовтня 1918 р. (коли 2-й Запорозький полк остаточно перейшов у район Стародуба і зайняв охорону «нейтральної смуги») до 22 січня 1919 р. (коли було заарештовано Болбочана у Кременчуці).

Джерельною базою праці є документи військових установ та частин (Військового міністерства, Головного Управління Генерального Штабу) та політичних установ (Канцелярії Директорії УНР, Міністерства шляхів тощо) періоду Української Держави та Української Народної Республіки 1918-1920 рр., що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України Також залучено матеріали тогочасної періодики («Відродження», «Нова Рада», «Ставка» тощо), его-джерела

безпосередніх учасників, очевидців або сучасників подій, як з українського боку, так і провідних більшовицьких та білогвардійських діячів.

Було використано наступні **методи**: історичний метод, хронологічний метод, метод аналізу і синтезу, метод історичної реконструкції, біографічний метод, порівняльний метод, метод узагальнення.

Наукова новизна даного дослідження полягає у комплексному аналізі конкретного періоду діяльності Петра Болбочана, який до цього часу залишався поза увагою дослідників. Робота ґрунтується на узагальненні розрізнених та більш ранніх наукових досліджень, доповнених архівними та газетними матеріалами. Джерелознавча новизна полягає у введенні до наукового обігу малодосліджених архівних документів з архівних фондів та матеріалів з періодичних видань того часу.

Структура кваліфікаційної роботи обумовлена метою та встановленими дослідницькими завданнями. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

Розділ 1. Історіографія та джерела

1.1 Джерельний огляд

В рамках дослідницької роботи було проаналізовано значний масив документальних джерел. В першу чергу, мова стосується різноманітних архівних матеріалів з фондів ЦДАВО України. Варто зауважити, що окремого профільного архівного фонду, опису чи тематичних справ Штабу Головнокомандуючого арміями Лівобережної України не збереглося, хоча є збережені справи для Холмсько-Галицького фронту того часу. Ймовірно це пов'язано з буремними подіями цього військового об'єднання після досліджуваного періоду (арешт Болбочана, втрата Лівобережжя та Півдня, інтернування в Румунії тощо).

Робота з джерелами в цій роботі пов'язана з реконструкцією інформації на основі вхідних та вихідних матеріалів Генерального Штабу (далі ГШ) УД (ф. 1077) та УНР (ф. 1078), в першу чергу Головного управління ГШ - своєрідного оперативного центру війська УНР. Матеріали в них не зберігаються тематично за фронтами чи групами армій, а швидше сортовані за хронологією написання чи отримання документів установою і ширшою темою збору інформації, наприклад радіозведення, оперативні звіти чи інше. Доповнює інформацію про політичну ситуацію та взаємини з керівництвом держави інформація з ф. 1429 Канцелярії Директорії УНР. Важливі доповнення, що стосуються конкретної цільової інформації віднайдені у профільних фондах, наприклад що стосується становища на залізницях у різних справах ф. 2537 Міністерства шляхів сполучення УНР.

Другим важливим блоком джерел є періодичні матеріали. Унікальним джерелом в контексті дослідження є «Бюллетень Штаба Армій Головнокомандуючого Лівобережної України»¹. Ця газета видавалася в Кременчуці інформаційно-політичним відділом штабу армії і містить цінні

---

¹ Бюллетень Штаба Армій Головнокомандуючого Лівобережної України / ред. не зазнач. Кременчук, 1918-1919.

відомості в контексті теми роботи. На жаль, в газетному відділі НБУВ збереглося лише 4 номери: № 8 - 10 за 22, 24 та 25 грудня 1918 р. та № 14 за 04 січня 1919 р. Також цінні згадки про Петра Болбочана або загальні відомості з політичного, громадського, воєнного або економічного життя містять друковані видання «Нова Рада», «Відродження» та інші. Більш фаховим джерелом з військової історії того часу є періодичні видання армії УНР - «Ставка» та «Новини інформаційного бюро армії УНР».

Третім важливим блоком джерел є документи особового походження. Зберігся блок его-джерел, присвячених подіям кінця 1918 - початку 1919 років на Лівобережжі. Їх можна поділити на декілька категорій: свідчення військових - учасників подій, свідчення очевидців, спогади державних діячів.

Що стосується матеріалів авторства самого Болбочана, то вони не збереглися до нашого часу. С. Шемет стверджував, що цей «багатий матеріал, писаний самим полковником», ці «головні та найдостовірніші джерела» були вилучені Січовими стрільцями під час проведення наприкінці січня обшуків у Болбочана. На превеликий жаль, подальша доля цього унікального джерела невідома².

Переходячи до спогадів військових, то тут варто зауважити що їхня приналежність до своїх частин має роль. Є частини, про історію яких було написано достатньо джерел, наприклад богданівці, чорношличники чи сірожупанники, а є такі, які практично не залишили після себе інформації. Тут важливими є напрацювання А. Тарнавського про Богунівський полк Республіканської дивізії - в якому він описує історію полку від 1917 і аж до кінця 1919 року³. Проте не зберігся найважливіший в контексті роботи спогад - про участь частини в боях з більшовиками на Лівобережжі в

---

² Шемет С. Полковник Петро Болбочан (Замітки до історії Запорозького корпусу 1917–1919 рр.). Хліборобська Україна, 1924–25, Кн. 4. С. 200.

³ Тарнавський А. Історія 4-го Запорізького полку імені полковника Богуна (продовження). Літопис Червоної Калини. 1931. Ч. 3. С. 14-15.

грудні 1918 - січні 1919 рр. Праця «Кармелюки» є важливим джерелом для дослідження частини, але перевіркою загальновідомих подій можна констатувати, що датування в ній імовірно на 2 дні вперед зміщене⁴.

Надзвичайно мало дійшло до нас свідчень наближених соратників та членів штабу Болбочана. Кілька статей збереглося авторства Василя Чабанівського, одного з обер-старшин штабу⁵. Дуже цікавими є спогади полковника Тихобразова, який ледь не став начальником оперативного відділу штабу АЛУ. Він залишив цікаві зауваження щодо Болбочана та особливо щодо його 1-го генерал-квартирмейстера, Б. Гейденрейха⁶.

Надзвичайно важливою є праця Н. Авраменка «Спомини запорожця»⁷. Цей автобіографічний нарис подій 1910-1920-х років важливий для нас не лише живими спогадами, але й тим, що їх автор був одним з найближчих соратників Болбочана та надає багато важливих свідчень. Як приклад, візьмемо опис зустрічі запорожців з делегатами від УНС⁸. Причиною цьому є те, що на зустрічі делегати начебто назвали склад Директорії, а С. Петлюру - головним отаманом. В реальності це було ухвалено лише 13 листопада, а Петлюра лиш тоді вийшов із в'язниці⁹. Але зазначена вище критика не заперечує факту зустрічі, про який знаходимо підтвердження в інших джерелах.

Інший важливий документальний спадок залишив старшина-богданівець Б. Монкевич. Він став автором фундаментального дослідження - книги «Похід Болбочана на Крим» та серії статей про події

---

⁴ Кармелюки : до історії Запорозького полку ім. Отамана Янка Кармелюка Армії УНР : [спогади] / Іст. клуб «Холод. Яр»; авт.-упоряд., ред., авт. передм. Р. М. Коваль. Київ: Іст. клуб «Холод. Яр»; Вінниця: Держ. картогр. ф-ка, 2012. 158, [1] с. : фото.

⁵ Чабанівський В. Вапнярська історія. Голос Комбатанта. 1960. Ч. 5 (11). С. 10-11.

⁶ Ганин А. В. Д. Н. Тихобразов. «Ближайшей целью моей было избавиться от служения украинскому сепаратизму». Воспоминания о событиях на Украине в конце 1918 — начале 1919 г. // Славянский мир в третьем тысячелетии. 2022. Т. 17. № 1–2. С. 142–159.

⁷ Авраменко Н. Спомини запорожця. Київ: Темпора, 2007. 455 с. : фот.

⁸ Там само. С. 248-249.

⁹ Гай-Нижник П. 1918-й: два перевороти. Київ, 2019. С. 204-205.

1918-1919 рр. «Слідами Запорозжців». Варто розуміти, що його праці відрізняються за процесом створення. Якщо статті є автобіографічними та носять рефлексивний характер, то монографія про Кримський похід, в якому автор безпосередньої участі не брав, є радше працею комбінованою. Як він сам зазначає в передмові: «Моя праця це виключно мої спомини, доповнені споминами моїх товаришів». Він користувався матеріалами «осавула 2-го Запор. п. сот. Коржа» та сотника Авраменка. Про його мотивацію для написання досліджень свідчать такі слова: «З виходом книжки вважаю, що свій довг перед Запорозжцями як також і перед історією я виконав»¹⁰.

Таким чином, збереглося достатньо багато архівних джерел з фондів ЦДАВО, так і матеріалів особистого походження, як активних учасників бойових дій, так і пасивних безпосередніх очевидців чи сучасників подій. Увесь цей комплекс доповнюється матеріалами великих періодичних видань Києва та профільних військових газет чи бюллетенів. В цьому підрозділі ми розглянули найбільш важливі з них.

1.2. Стан наукової розробки теми

Постать Петра Болбочана, його військово-політична діяльність та трагічна загибель стали причинами підвищеної уваги до нього в українській історіографії. Перші дослідження стосуються ще періоду еміграційного до 1990-х років. Натомість підвищена увага до його історії розпочалася вже у незалежній Україні з 1990-х років.

З того часу було опубліковано кілька авторських або колективних монографій періоду 1990-х та 2000-х років, метою яких було комплексне дослідження життя діяльності Петра Болбочана. Першою з них стала праця Я. Штендери, видана у 1995 році¹¹. Вона стала першим таким

¹⁰ Монкевич Б. Слідами новітніх запорозжців: Похід Болбочана на Крим. Нью-Йорк, 1956. С. 10.

¹¹ Штендера Я. Засуджений до розстрілу. Львів, 1995. 255 с.

дослідженням, і не була позбавлена певних проблем, зокрема через брак документальних джерел у відкритому доступі.

Авторами наступного комплексного дослідження стали П. Брицький та Є. Юрійчук¹². Вони розширили джерельну базу, долучаючи до існуючого масиву джерел нові архівні матеріали та використали історіографічні напрацювання десятиліття, що минуло між виданнями.

Найбільш впливовою для дослідження теми стала вже третя, доповнена колективна монографія В. Сідака, Т. Осташко та Т. Вронської «Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника»¹³. Вона не лише надає авторську інтерпретацію життя та діяльності Болбочана, але й ввела в науковий обіг 56 писемних джерел, присвячених йому та його життєвому шляху. В першій її біографічній частині, що складається зі 180 сторінок, підрозділу «Командувач Лівобережного фронту» відведено лише 6 аркушів. Звісно, частина інформації про період 1918-1919 рр. розташовано у інших розділах, але ця тема потребує ширшого аналізу. Окрім того, праця містить певні неточності, наприклад датує подяку гетьмана та підвищення до полковника 9 жовтня 1918 р., хоча це відбулося місяцем пізніше (Додаток 1)¹⁴.

Після анексії Криму в 2014 р., українські дослідники зацентрували увагу на українських вимірах його історії. І тут надзвичайно влучно згадали при Кримську операцію П. Болбочана, коли менш ніж за два тижні українські війська опанували материкову Таврію та Крим, взяли Сиваш, Джанкой та Сімферополь. Запит на висвітлення тих подій спонукав сучасних істориків, зокрема С. Громенка, до творення нових наукових досліджень. Прикладом такого комплексного дослідження може стати одна

---

¹² Брицький П., Юрійчук Є. Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Болбочана. Чернівці, 2005. 112 с.

¹³ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника: Наукове видання. Київ, 2009. 426 с.: іл.

¹⁴ Там само. С. 35.

з його праць¹⁵. Натомість відсутнє подібне дослідження щодо подій листопада 1918 - січня 1919 р., чим і підкреслюється актуальність даного наукового дослідження.

Як приклад типового підходу до вивчення теми роботи в сучасній історіографії може бути коротка біографія Болбочана з енциклопедичного довідника 2022 року. Його біографія належить перу Т. Осташко. Період досліджуваний в роботі там описується 5 реченнями від боїв на Чернігівщині до арешту, натомість події весни-літа 1918 року описуються на 1 сторінку, значною мірою про Кримський похід квітня 1918 р.¹⁶.

Вагомий внесок у дослідження військової історії українського війська вніс Я. Тинченко. Його авторству належить чималий доробок історичних праць та статей з історії війська доби Української революції¹⁷. Також він оглядово описував окремі аспекти досліджуваної теми у своїх публіцистичних матеріалах.

Не оминали Болбочана увагою і сучасні дослідники в рамках ширших досліджень про воєнно-політичні події 1918-1919 рр. Наприклад, В. Солдатенко у праці фокусується на аналізі політичного міжпартійного протистояння¹⁸. М. Ковальчук у колективній монографії події на Лівобережжі розглядає дуже поверхнево, акцентуючи більше увагу на більшовиках та їх діяльності. Про Болбочана він залишив кілька

---

¹⁵ Громенко С.В. Забута перемога. Кримська операція Петра Болбочана 1918 року / С.В.Громенко. Київ: К.І.С., 2018. 266 с., іл.

¹⁶ Діячі Української революції 1917-1921 рр. : енциклопедичний довідник / відп. ред. Верстюк В.; відп. секретар Кудлай О.; автори: Басара-Тилішак Г., Бойко О., Буравченков А., Верстюк В., Корольов Г., Кудлай О., Лупандін О., Осташко Т., Павлишин О., Пиріг Р., Рубльов О., Скальський В., Тимченко Р. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2022. Зошит 1. 2022. С. 65-67.

¹⁷ Тинченко Я. 1919. Дієва армія УНР, листопад 1918 – листопад 1919 р.: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2017. 164 с. : іл. та інші праці.

¹⁸ Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу : іст. есе-хроніки : у 4 т. / В. Ф. Солдатенко. Київ, 2008 - 2010. Т. 3 : Рік 1919. 2010. 453 с. : іл.

критичних ремарок, аналіз ситуації на Лівобережжі побудований переважно на хронологічному викладі наступу більшовиків¹⁹.

Формат таких сюжетних згадок зумовлює використання єдиного, часто суто его-джерела, для опису подій або ж надмірної суб'єктивності викладу. Наприклад, науковці О. Рубльов та О. Реєнт роблять суперечливі висновки в згадці про Лівобережжя. З одного боку, зазначають про сувору дисципліну, яку отаман завів у військо. З іншого боку, свою критику політичної активності Болбочана базують виключно на твердженнях В. Винниченка²⁰.

Іншим подібним прикладом може слугувати монографія В. Сергійчука про С. Петлюру. Свої оцінки Болбочана в роботі він ґрунтує лише на матеріалах Б. Мартоса, і звідси береться фактаж та риторика: «Хворобливі амбіції», «не був ні генієм, ні героєм». До джерела ставиться некритично і повторює фактологічні помилки Мартоса: розмір військ оцінює в 200 тисяч козаків, Харків без бою залишив 7 січня, порушив директиви ГК та відступив не на захід - на Київ, а на південь - до Кременчука. Незаконно вивіз гроші із скарбниці, замість відправити до Києва; величезні склади Мерефи і Крюкова залишив більшовикам²¹.

Таким чином, постать П. Болбочана ще не є комплексно дослідженою і дописаною. Активна розробка теми розпочалася лише після відновлення незалежності України в 1990-х роках. Великі монографічні праці поклали початок такій діяльності, проте на момент створення вони мали обмеження щодо можливості залучення ширшого масиву джерел. В силу обмеженості окремих форматів викладу, згадки про Болбочана та

---

¹⁹ На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914-1921 років. / А. Руккас [та ін.]. Харків, 2016. С. 77-79.

²⁰ Рубльов О., Реєнт О. Т. 10 : Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. / Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій ; НАН України, Ін-т історії України. Київ, 1999. С. 159.

²¹ Сергійчук В. І. Симон Петлюра / Володимир Сергійчук. 2-ге вид., допов. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2009. С. 255-256.

досліджуваний період у загальних монографіях про період Української революції можуть містити неточності або були заангажованими через використання одного або кількох джерел, чого не вистачає для узагальненого відстороненого погляду.

Сучасні напрацювання українських істориків, особливо після сплеску уваги до Болбочана з 2014 року, та ширший доступ до архівних матеріалів чи еґо-джерел дозволяють спробувати переоцінити усталені погляди або доповнити їх для більш якісного розуміння контексту та перебігу подій.

Розділ 2. Військово-організаційна діяльність Петра Болбочана у жовтні - листопаді 1918 р.

2.1. На чолі 2-го Запорозького полку в боях на Чернігівщині

На початку жовтня 1918 р. Запорізький загін П. Болбочана у складі 2-го Запорізького полку та 2 гарматних батарей перекинуто з-під Новгород-Сіверського північніше. Полк зайняв рубіж оборони від міста Стародуб до села Грем'яч, замінивши підрозділи 47-ї ландверної дивізії німецького війська. Штаб полку з П. Болбочаном розташувався у містечку Воронок. Практично одразу, спільною українсько-німецькою контратакою за підтримки 104-го полку згаданої німецької дивізії вдалося вибити більшовицькі загони з Кам'янської Слободи, яку вони контролювали з вересня²².

Більшовики відреагували на появу «гайдамаків» перекиданням на цей напрямок підрозділів 1-ї Повстанської дивізії та концентрацією своїх наступальних зусиль. Перша серія атак відбулася 8 жовтня. Вранці цього дня, більшовицькі загони силами 2-х батальйонів 1-го та 2-го полків Червоного козацтва чисельністю біля 1400 вояків з 20 кулеметами атакували Кам'янську Слободу. Тут розташовувалася частина 1-го куреня полку Болбочана в складі 90 вояків, 10 кулеметів і 2 гармат. Бій тривав понад 12-годин. Сторони неодноразово контратакували одна одну, але запорожцям, за підтримки німецького підсилення, вдалося відбити атаку та втримати село. Лише ці виснажливі бої вартували полку понад 50 вбитих і поранених²³.

Важкими були втрати у командному складі - серед вбитих були командир куреня Зелінський та командир сотні Гоженко, а ще один півсотенний був важко поранений. У ці ж дні також були спроби атак червоних козаків на с. Андрейковичі та таращанців на с. Дем'янки, але

---

²² Пилипенко В. Політична та військова діяльність групи П'ятакова у вересні – жовтні 1918 р. С. 73-74.

²³ Там само. С. 74-85.

вони теж були відбиті, а останніх відтіснили з містечка Кістер, розташованого вже в «нейтральній смузі»²⁴. Наступна серія більшовицьких атак відбулася 11-13 та 19 жовтня поблизу Картушиного. Вони теж були успішно відбиті запорожцями за підтримки німецьких військ²⁵.

За всі ці бої та відмінну поведінку запорожців, командир німецького 41-го резервного корпусу Йоганн Карл Герман Гронау висловив подяку 2-му Запорозькому полку²⁶.

23 жовтня німецько-український відділ, що складався із запорожців, посилених гарматною батареєю, кінною сотнею та збірним німецьким штурмовим відділом чисельністю до батальйону, маючи відомість про підготовку більшовиків до нових атак, превентивно атакували Андрейковичі²⁷. Там згрупувався батальйон з 1-го полку Червоного козацтва та інші більшовицькі частини. Після важкого бою та взяття села, запорожці продовжили наступ на Мішковку. Як зазначав у телеграмі П. Болбочан:

«вся операція ще раз показала стойкість й храбрість моїх старшин і козаків, котрі не питаються де він, але ж не дивлячись на це, ми всі ж фізично зморені, під починок, люде перетомилися, а проміння на що не будь краще, котре ми безумовно заслужили, не побачимо. У мене кадр найкращої частини в Україні»²⁸.

Загалом впродовж жовтня військові підрозділи 1-ї Повстанчої дивізії здійснили дві операції проти запорожців в районі Грем'яча - Андрейковичів та в районі Картушиного. За підтримки союзних німецьких частин вдалося нанести значні втрати більшовикам в живій силі та озброєнні. Та ціною цих успіхів у важких боях проти чисельно переважаючого противника стали значні жертви з українського боку. Джерела дають різні оцінки українських втрат, загалом мова йде

---

²⁴ Пилипенко В. Політична та військова діяльність групи П'ятакова у вересні – жовтні 1918 р. С. 74-85.

²⁵ Там само.

²⁶ Юзич Ю. Бої Болбочана та теренах сучасної Брянщини. Історична Правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/08/31/163085/> (дата звернення: 14.05.2025)

²⁷ Там само.

²⁸ Болбочан П. Бій під Андрейковичами (випадкова). Нова Рада. 1918. №196. 25.10. С. 3.

приблизно про 70-100 загиблих та поранених, серед яких 2 курінних та командир гарматної батареї. П. Болбочан важко переживав ці втрати тому, що серед загиблих було кілька його «найближчих соратників», «спільно з якими він починав творити українську армію». Тим не менш, він продовжував зміцнювати моральний та чисельний стан полку і підвищувати його боєздатність²⁹.

Після того, як стало відомо, що німецька армія невдовзі залишить Україну, П. Болбочан добився урядового наказу про направлення 2-го Запорізького полку на Харківщину для злиття із корпусом. У цей час полк суттєво зменшився чисельно, внаслідок відбуття з нього в другій половині жовтня 3-го Січового куреня (600 чоловік) до Білої Церкви і нараховував всього понад 500 вояків³⁰. Натомість, як зазначає Ю. Юзич, втрати більшовицької дивізії теж складали майже половину особового складу³¹. Після бою під Кам'янською Слободою, П. Болбочан стає активним в тогочасному інформаційному полі, висвітлюючи бойові дії запорожців. 26 жовтня зі станції Семеновка Болбочан, у зв'язку з чутками про мобілізацію, закликає всіх демобілізованих раніше ветеранів 2-го Запорозького полку, «докладати в полк»³². Згодом він просить «надрукувати у всі часописи» наказ по Запорізькому загону ч. 19 від 2 листопада 1918 р., в якому зазначає про подарунок в 3500 карбованців від мешканців Стародуба для запорожців, які в кривавих боях захищають підступи до нього. Кошти просив передати рідним поранених і загиблих³³.

Запеклі бої на Стародубщині не залишилися непоміченими і в Києві. Визнанням гетьманським урядом бойових звитяг запорожців став

---

²⁹ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. С. 36.

³⁰ Пилипенко В. Політична та військова діяльність групи П'ятова у вересні – жовтні 1918 р. С. 74-92.

³¹ Юзич Ю. Бої Болбочана та теренах сучасної Брянщини. Історична Правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/08/31/163085/> (дата звернення: 14.05.2025)

³² Болбочан П. До мобілізації старшин (випадкова). Нова Рада. 1918. №197. 26.10. С. 3.

³³ Болбочан П. Наказ. Відродження. 1918. №178. 6.11. С. 8.

сповнений красномовства наказ військового міністра О. Рогози (Додаток 1). Військовий міністр Олександр Рогоза відзначав 2-місячну визначну службу полку, особливо бій під Кам'янською Слободою. Пан Гетьман висловлював свою подяку «за таке яскраве служіння ненці Україні» старшинам і козацтву³⁴. П. Болбочан теж не залишився без уваги. Його, як командира, який «зумів так високо підняти в полку патріотичне почуття до рідного краю і військове виховання», було підвищено з військового старшини до полковника³⁵.

Така прихильність з боку гетьмана не означала, що Петро Болбочан буде лояльним до нього у світлі наступних подій. З бою під Кам'янською Слободою починається історія активних взаємин із опозиційними силами. Серед іншого, саме в цей час на шпальтах українських видань Києва, «Нової Ради» та «Відродження», зав'язується публічна комунікація між Петром Болбочаном та Володимиром Винниченком, керівником Українського Національного Союзу (УНС) - найбільшої української опозиційної політичної сили до гетьманського уряду.

Її початком стало повідомлення з Нововоронка про бої під Кам'янською Слободою та похорони 24 козаків та старшин 2-го Запорозького полку, що загинули в боях³⁶. Вже на сторінках наступного номеру газети було розміщено текст телеграми-відповіді УНС до полковника, підписаної Винниченком³⁷. Очільник найбільшої опозиційного об'єднання не скупився на слова похвали:

«Національний союз схиляє чоло перед пам'яттю славних лицарів козаків, які віддали своє життя, боронячи рідний край від віковичного насильника. Слава їм на віки віків. Ви ж живі, хоробрі оборонці долі і волі України, стійте скалою, розбиваючи дужими грудьми ворожі напади: перемога вже майорить.»

---

³⁴ Юзич Ю. Бої Болбочана та теренах сучасної Брянщини. Історична Правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/08/31/163085/> (дата звернення: 14.05.2025)

³⁵ Гай-Нижник П. За що Петро Болбочан був представлений до звання полковника армії Української Держави // Київська старовина. 2007. №6. С.155–157.

³⁶ Б. а. Похорони двадцяти чотирьох. (Од влас. кор.). Нова Рада. 1918. №187. 13.10. С. 2.

³⁷ Винниченко В. Хроніка. Національний союз. Нова Рада. 1918. Ч. 188. 14.10. С. 2.

30 жовтня П. Болбочан знову публікує в газеті телеграму-відповідь для голови УНС. Від імені полку він дякує за вітання воякам і передає, що його частина «і надалі до останнього козака буде стояти на сторожі України»³⁸.

Саме наприкінці жовтня, в тіні публічної комунікації та політичних перестановок, починається підготовка до повстання проти гетьманської влади. Як зазначав В. Винниченко, «намацувати ґрунт» для майбутнього повстання:

*«мусіли перш усього його намацувати в тих невеличких українських військових частинах, яким удалося якимсь дивом уціліти від розформування німцями й які стояли на большевицькому фронті (на Чернигівщині, Харківщині)».*³⁹

Тут варто зауважити, що опозиційні до гетьманської влади ідеї мали підтримку з боку Петра Болбочана. Як згадував В. Сікевич, ще на початку травня, на нараді командирів запорозьких частин, П.Болбочан заявив: «якби не німецька загроза, він ніколи б не погодився з цим переворотом»⁴⁰.

У цей період транзиту влади виникало одразу декілька політичних проектів, до яких був причетним П. Болбочан. Від фантастичних чуток про те, що він сам хоче стати гетьманом до більш прагматичних перемовин з Василем Вишиваним, австрійським ерц-герцогом та командувачем Легіону українських січових стрільців у Олександрівську (нині – Запоріжжя). Ці питання остаточно вирішилися лише після особистої аудієнції Болбочана в гетьмана Скоропадського, організованій за сприяння його колишнього командира К. Прісовського⁴¹. Після особистого розвінчання усіх чуток, запорожців зберегли від розформування, а П. Болбочана – на посаді командира. Та все ж, станом на жовтень його ставлення до політики П. Скоропадського було опозиційним та виразно національним.

---

³⁸ Болбочан П. Привітання Національному союзу. Нова Рада. 1918. №200. 30.10. С. 2.

³⁹ Винниченко В. Відродження нації. Відень, 1920. Т. 3. С. 90.

⁴⁰ Коваль Р; Юзич Ю. Полковник Болбочан. Спогади, свідчення, документи. Київ, 2020. С. 100.

⁴¹ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. С. 30-34.

Натомість, виразним свідченням збереження антигетьманських настроїв у полку на початку жовтня став інцидент з 3-м (січовим) куренем, який з початку жовтня активно циркулював по документах МВС. 27 вересня в Бучках на Чернігівщині січовиками було роззброєно Новгород-Сіверську вартову команду. Вона була арештована та доставлена в штаб полку у Воронку, де ледь не потрапила під самосуд, а частина офіцерів була побита шомполами до втрати свідомості. Лише 1 жовтня арештовані були повернені начальнику варти.

У звітах Державної варти (ДВ) зазначається що такі дії налаштовували населення проти німців та української влади (тобто гетьманської). Агенти ДВ називають 2-й Запорозький полк «не захисницею місцевої влади і населення від постійних набігів більшовицьких і повстанських банд, а лютим ворогом їхніх»⁴². Губернський староста Висоцький розкриває більше деталей причин виступу: «запорожці почали втручатися в господарські справи економії: продали зерно, забрали коней, а одного віддали кухарці замість 200 крб. боргу економії»⁴³. Директор ДДВ Аккерман закликав до «самих» енергійних заходів для вирішення цієї ситуації, зокрема «особо примерного наказання за таке видающеся самоуправство» як солдатів, так і «начальствующих лиц 2-го Запорожского куреня».⁴⁴ У відомостях від 11 жовтня знову згадується, що «запорожці II полку» налаштовують проти німців та української влади.⁴⁵ Тим не менш, у документах не зафіксовано жодних дій проти П. Болбочана чи його запорожців з боку урядових кіл.

---

⁴²Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та політичної інформації (1918–1922) / Упорядкував В. Кавунник. Київ, 2018. С. 99, 135.

⁴³ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918 – 1920) / Упорядкував В. Кавунник. Київ, 2017. С. 283.

⁴⁴ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Доповіді директорів департаментів та агентів (червень 1918 – січень 1922) / Упорядкував В. Кавунник. Київ, 2019. С. 60.

⁴⁵ Там само. С. 137.

З другої половини жовтня починається неpubлічна комунікація змовників із запорожцями. На «установчій» нараді змовників проти Гетьмана, що відбулася 24 жовтня, А. Макаренкові було доручено «послати спеціальну людину в Новгород-Сіверщину до Балбачана, «позондувати ґрунт» і запропонувати самому Балбачанові приїхати до Києва для тісніших інформацій»⁴⁶. Вже за кілька днів, наприкінці жовтня, в штабі полку у Воронку відбуваються перемовини в режимі таємності. Від УНС беруть участь 3 незазначених представників, від запорожців – П. Болбочан з довіреними старшинами: Н. Авраменком, І. Дубовим і П. Зільницьким. Інформацію про цю зустріч докладно описав Никифор Авраменко у своїх спогадах. На початку перемовин пролунала теза: «Головна надія кладеться на запорожців. Од їх постави залежить час і успіх»⁴⁷.

Заслухавши делегатів, Петро Болбочан, дав можливість кожному з присутніх старшин висловити власні міркування. Відповідаючи на питання про керівництво, делегати зазначили, що головнокомандуючим Лівобережної України стане Болбочан. Підсумовуючи, П. Болбочан зазначив, що «влучаємося в повстання з вірою і глибоким переконання правості починань Національного Союзу» і зголосився до подальших вказівок. Цікаво, що делегати за сприяння полковника, здійснили поїздку в «нейтральну смугу» до тарашанців, з якими такі активні бої вели запорожці, але їх місія зазнала невдачі⁴⁸. Сам Болбочан до подібної ідеї перемовин з червоними ставився критично. Даючи згоду на повстання, він відмовлявся від перемовин з більшовиками. Після порад домовитися з червоними вояками і показав делегації свою руку. М. Середа промовисто

---

⁴⁶ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). Новий Йорк, 1958. С. 32.

⁴⁷ Авраменко Н. Спомины запорожця: Документальне видання. Київ, 2007. С. 248-249.

⁴⁸ Там само.

приписує йому слова: «Буду балакати з ними тоді, як на цій долоні виросте волосся»⁴⁹.

В архівних справах вдалося віднайти інформацію про одного з делегатів - Оникія Богуна. Важливі свідчення про ці події є у його листі від 1927 р. до генерала М. Юнакова. Лист носить автобіографічний характер і містить дані про його діяльність у період з 20 червня 1917 р. до 25 травня 1926 р. Автор листа зазначає, що був «таємним радником С.В. Петлюри»⁵⁰.

Цікавим є те, що з 10 лютого до 18 серпня 1918 р. О. Богун служив харчовим квартирмейстером саме в 2-му Запорозькому полку. Він був виразним представником республіканських поглядів і припинив свою службу після відмови скласти присягу на вірність П. Скоропадському. Після звільнення з полку, О. Богун вирушив у Харків, де мав наприкінці серпня зустріч з С. Тимошенком та іншими. Обговорювалося питання підготовки виступу проти гетьмана. Витративши наступний місяць на збір інформації про війська в Харкові та Полтаві, і шукаючи підтримку з боку селянства. 22 жовтня Богун передав відомості отаману П. Болбочану в м. Воронок на Чернігівщині. 1 листопада передав звіт С. Петлюрі і встановив зв'язок з от. Болбочаном. Після цього О. Богун повертається до Харкова, де разом з 2-м Запорозьким полком бере участь в перевороті. Після цього він вирушив в Лубни для зв'язку з повстанською селянською армією Лівобережжя сотника Сича. Після взяття Лубен він виїхав до штабу Дієвої армії і там продовжив службу⁵¹.

На початку листопада 1918 р., ситуація в полку погіршується. В результаті важких боїв та напруженої служби військові були втомлені та потребували зміни. Як згадував А. Тарнавський, «з огляду на малий склад полку та на перевтому муштрової частини (несли варту до 16 годин на

---

⁴⁹ Серeda М. Отаманщина. Отаман Болбочан. Літопис Червоної Калини. 1930. Ч. 3. С. 15.

⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 1.

⁵¹ Там само. Арк. 1-4.

день)». Тож на вимогу Петра Болбочана про відпочинок, полк одержав наказ з Києва про передислокацію. Після того, як його ділянку на демаркаційній лінії зайняла німецька бригада, запорожці одержали наказ «вирушити в м. Куп'янськ для несення залогової служби та поповнення»⁵².

Тим часом, Болбочан докладав зусиль для того, щоб поповнити полк людьми та належно його забезпечити напередодні можливої зимової кампанії. Як згадував Н. Авраменко, полк готували до зимової пори, зокрема, всім воякам пошили суконні черкески. Приблизний зовнішній вигляд козаків 2-го Запорозького полку того часу ілюструє реконструкція авторства Богдана Піргача (Додаток 2). «Допроваджено до готовності зброю, поповнено запас амуніції. Вози і коні обозу допроваджувано до порядку»⁵³. Суттєво зріс і чисельний стан. Після заклику Болбочана, в результаті оголошеної мобілізації старшин та притоку добровольців станом на середину листопада 2-й Запорозький полк нараховував понад 1500 осіб⁵⁴.

Саме під час передислокації, П. Болбочан зміг вирватися до Києва. Саме там відбувся наступний його контакт вже з лідерами змовників. Газетні звістки дозволяють датувати його приїзд до Києва 5-м листопада⁵⁵.

Один з найбільш втаємничених у плани повстання, Микита Шаповал⁵⁶, зберіг свідчення про зустріч на квартирі у В. Винниченка. Він зазначав: «До Києва приїхав Балбачан. Побачення з ним відбулось на

---

⁵² Тарнавський А. Історія 4-го Запоріжського полку імені полковника Богуна (продовження). Літопис Червоної Калини. 1931. Ч. 3. С. 15.

⁵³ Авраменко Н. Спомини запорожця. С. 249.

⁵⁴ Р. С. Осінь 1918 р. на Харківщині (Причинки до історії визвольної боротьби). Літопис Червоної Калини. 1930. Ч. 3. С. 8.

⁵⁵ Б.а. Приїзд полковника Балбачана. Відродження. 1918. №178. 6.11. С. 6.

⁵⁶ Можливо М. Шаповал знав Болбочана з часів навчання в Чугуївському юнкерському піхотному училищі, де був керівником юнкерського українського гуртка в 1904-1906 рр., а останній вже навчався там. Хоч прямо про це Шаповал не пише. Див. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). С. 29.

квартирі Винниченка. Балбачан пропозицію прийняв». Відтепер генерал Осецький мав йому давати інструкції військового характеру⁵⁷.

Ситуація з 2-м Запорозьким полком, за відомостями М. Шаповала, була наступна. Після кількомісячної боротьби на новгород-сіверському напрямку, полк мав передислокуватися до Харкова. Поки П. Болбочан вирушив до Києва у справах, запорожці вже вирушили в бік станції Бахмач. Попри бажання заколотників затримати його на цій станції, з якої вигідно було наступати на Київ, і попри всі старання Болбочана, з деякими затримками полк все-таки передислокували на Слобожанщину⁵⁸.

Болбочан повідомляв, що полк має «2500 душ». За його словами, частина складалася з «добре вимуштрованих і свідомих національно козаків», мала «добрий старшинський склад, а також добру зброю 12 гармат, багато кулементів, кінну сотню тощо». Розраховував полковник і на підтримку решти Запорозької дивізії, яка на його думку, за винятком командування складалася, зі свідомих українців. Організатори повстання, рахуючи за полком П. Болбочана бойову вартість 4 полків запорожців оцінювали в «10000 душ доброго війська»⁵⁹. У підрахунку сил робили цим певну помилку, так як фактична чисельність дивізії була суттєво меншою. За матеріалами полковника В. Савченка, вся дивізія станом на 16 листопада оцінювалася ним в «3000-3500 багнетів та 150 шабель»⁶⁰.

Важливим результатом зустрічі в Києві стала кристалізація «керівного ядра» змовників⁶¹. Саме тоді відбулася остаточна домовленість про призначення Петра Болбочана головним командувачем військ на Лівобережжі. Це зумовлювалося такими причинами, як віддаленість від

---

⁵⁷ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади) С. 39.

⁵⁸ Там само. С. 39-40.

⁵⁹ Там само. С. 40.

⁶⁰ Савченко В. Нарис боротьби війська У.Н.Р. на Лівобережжі наприкінці 1918 р. та на початку 1919 р. // За Державність. Матеріали до Історії Війська Українського. Зб. №5. Каліш, 1935. С. 176-177.

⁶¹ Гай-Нижник П. 1918-й: два перевороти. Київ, 2019. С. 184.

центру повстання та необхідність діяти самостійно, «на свій ризик і хист, не ждучи наказів». Тому йому надавалися великі військові та політичні повноваження. Виступ мав розпочатися після отримання прямого наказу або чуток про повстання⁶².

Підсумовуючи, жовтневі бої 2-го Запорозького полку поблизу Стародуба на Чернігівщині стали для Болбочана перевіркою для нього, як воєначальника та полку, як боєздатної та загартованої військової одиниці. Більшовикам вдалося за короткий час реорганізуватися і зібрати розрізнені загони в доволі сильні відділи. Попри доволі важкі втрати в серії боїв, запорожцям вдалося зруйнувати наміри активних дій з боку підрозділів дивізії Кропив'янського, нанісши їм теж доволі відчутні втрати і зменшивши їхній наступальний потенціал.

З другої половини жовтня Болбочан активізується у медійному полі, публікуючи інформацію про бої у провідних українських виданнях Києва. Це сприяло збільшенню впізнаваності Болбочана, і зародило публічну взаємодію між ним та Володимиром Винниченком, як головою УНС - найбільшої опозиційної організації в державі. Паралельно розгортаються приховані процеси із втягнення командуючого запорожців в коло потенційних змовників проти гетьманської влади. Саме його авторитет та особливості Лівобережжя сприяли тому, що йому надавалися широкі політичні та військові можливості для організації повстання в цьому регіоні.

2.2. Підготовка та проведення антигетьманського перевороту у Харкові

Практична реалізація планів змовників могла розпочатися лише тоді, коли Петро Болбочан із запорожцями потрапляє на Слобожанщину. Хоч і задуми затриматися в Бахмачі не вдалися, проте відкривалася нова

---

⁶² Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). С. 40.

перспектива - це додатковий напрямок боротьби проти гетьманців. І саме опанування Харкова, який на той момент був значним політичним, економічним та військовим центром, могло стати поштовхом до опанування повстанцями Лівобережжя.

Ймовірно, що 8 листопада (в тексті датується 10-м числом) відбулася нарада в Харкові, у головного комісара Слобідської залізниці. Окрім П. Болбочана, на ній були присутні значковий О. Волох від 3-го Гайдамацького полку, сотник І. Троцький від повітової сотні ім. Я. Кармалюка, від В. Нельговський від місцевої залізничної охорони, з цивільних - М. Попсуй-Шапка, С. Тимошенко від УНС та інші. Рішенням наради було приєднатися до повстання після отримання загального гасла або інформації з Правобережжя⁶³.

Посприятися змовникам у реалізації їхніх планів могли тодішні обставини. Ситуація в Харкові почала загострюватися ще з середини жовтня. Від хаотичних нічних пострілів на околицях, на які місцева влада не мала впливу, до психологічного неспокою та зневір'я громадян. У місті вже були помітні ознаки напруження: невеликі мітинги, збільшення грабунків, розгубленість влади і виїзд заможніших громадян на захід або південь⁶⁴.

Проаналізуємо ті фактори, які могли посприяти або зашкодити реалізації задумів змовників.

Першим з них була наявність у Харкові потужної місцевої філії Товариства «Батьківщина». Воно об'єднувало опозиційно налаштованих українських діячів з різних сфер, в першу чергу - військових. Саме його члени першими вийшли на контакт з П. Болбочаном. Наявність в лавах товариства чималої кількості молодших старшин з місцевих військових

---

⁶³ Кармелюки: до історії Запорозького полку ім. Отамана Янка Кармелюка Армії УНР. С. 47.

⁶⁴ Р. С. Осінь 1918 р. на Харківщині (Причинки до історії визвольної боротьби). Літопис Червоної Калини. 1930. Ч. 3. С. 7.

частин та комендатур давало змогу реально розуміти стан справ у війську⁶⁵. Згодом їх доповнила присутність досвідчених вояків-кармелюківців, з вже згаданої повітової сотні (а фактично - куреня) ім. Я. Кармалюка, досить добре вишколених та знайомих з містом⁶⁶. До всього вищезазначеного, 10 листопада вчергове загострилося національне питання. Цього разу голова Харківської губерніальної земської управи наказав винести з приміщення портрет Т. Шевченка, що вчергове викликало обурення українського громадянства Харкова⁶⁷.

По-друге, вдалося заручитися нейтралітетом німецького гарнізону. Як згадував місцевий очевидець: «вже наприкінці жовтня, а особливо на початку листопада німці змінили своє відношення до нас, зосібна до військових — відчулося, що не все гаразд у них». Виставлені німцями умови для нейтралітету були задовільними для української сторони: забезпечення спокою новою владою у місті та «периферії», перевага у використанні залізниць для потреб війська та його евакуації, відсутність ворожих кроків щодо німців. Натомість німці були готові не втручатися, та навіть пасивно нам допомагати П. Болбочану⁶⁸. Це було важливо, враховуючи той факт, що розташований в цій частині Лівобережжя німецький 1-й армійський корпус нараховував біля 16000 вояків при 90 гарматах, з них більше 10000 осіб у самому Харкові та околицях⁶⁹. Виступ цих військ на боці гетьманців міг від початку придушити будь-які спроби зміни влади у регіоні.

---

⁶⁵ Р. С. Осінь 1918 р. на Харківщині (Причинки до історії визвольної боротьби). *Літопис Червоної Калини*. 1930. Ч. 3. С. 7-8.

⁶⁶ Кармелюки : до історії Запорозького полку ім. Отамана Янка Кармелюка Армії УНР. С. 50.

⁶⁷ Б.а. Протест. Відродження. 1918. №183. 12.11. С. 5.

⁶⁸ Р. С. Осінь 1918 р. на Харківщині (Причинки до історії визвольної боротьби). *Літопис Червоної Калини*. 1930. Ч. 3. С. 8-9.

⁶⁹ Брицький П., Юрійчук Є. Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Болбочана. С. 34.

По-третє, в місті та губернії була напружена соціальна ситуація. Так, в Харкові з 7 листопада 1918 р. тривав страйк працівників Харківського паротягобудівного заводу. З самого початку вона мала політичний характер. Навіть після поступки у вигляді 10% надбавки до зарплатні, робота на підприємстві не поновилася.⁷⁰ Проти гетьманського уряду виступали і селяни. Серед головних факторів втрати підтримки були невирішеність земельного питання, каральні експедиції та німецькі реквізиції. та екзекуції, які з приближенням часу евакуації німецьких військ ставали все жорсткішими⁷¹.

Поява запорожців остаточно змінила ситуацію в місті на користь противників гетьманської влади. Наявність у місті досвідченої та загартованої в боях військової частини суто своєю появою змусила місцевих більшовиків та білогвардійців зменшити активність та притихнути. У день прибуття полку до Харкова, за наказом командира VII корпусу, генерала Лігнау, відбувся урочистий перегляд 2-го Запорізького полку в центрі міста. Як згадував очевидець, «полк представився дуже імпозантно — понад 1500 багнетів, до 200 шабель, 4 гармати, сотня Станкових кулеметів». Під час параду трапився інцидент - полк не відповів Лігнау на привітання.⁷² Як згадував старшина Тарнавський:

*«Полковник Болбочан заспокоював всіх старшин і козаків у полку, наказуючи тримати ще більшу дисципліну та стримуватись від усяких сутичок з московськими та гетьманськими вояками, яких було вщерть у місті...».*⁷³

Якими силами оперував Болбочан для організації повстання? Окрім 2-го Запорізького полку, його виступ підтримували теж щойно переміщена з-під «нейтральної смуги» повітова кінна сотня ім. Я. Кармелюка (та долучитися могли лише частково через службу), 7-й автопанцирний

---

⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 2200. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 46.

⁷¹ Р. С. Осінь 1918 р. на Харківщині (Причинки до історії визвольної боротьби). *Літопис Червоної Калини*. 1930. Ч. 3. С. 8.

⁷² Там само. С. 8.

⁷³ Тарнавський А. Історія 4-го Запорізького полку імені полковника Богуна (продовження). *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч. 3. С. 15.

дивізіон з 2-ма автопанцирниками на ходу. Також було зорганізовано при Слобідському козацькому коші озброєний відділ чисельністю понад 100 вояків з числа шкільної молоді. Для більших сил критично бракувало зброї. Попередньо розраховували заколотники також на невтручання Державної варти та хоча б часткову підтримку робітників-українців⁷⁴.

На захист Гетьмана потенційно могли виступити кадри VII корпусу під командою ген. хор. Олександра Лігнау у складі 13 та 14 пд та корпусних частин. Станом на 1 листопада 1918 р. у корпусі нараховувалося понад 1600 старшин та козаків⁷⁵. Та вони були розпорошені по різних формуваннях, і не могли виступити єдиною організованою силою. Щоб нейтралізувати загрозу з їх боку, з часу перебування у Харкові запорожці також провадили агітацію серед особового складу кадрових частин, зокрема підстаршин⁷⁶.

Інша загроза для Болбочана могла бути з боку добровольчих формувань. Харків був великим центром для різних антибільшовицьких формувань, які за активного фінансування та всебічної підтримки П. Скоропадського створювалися для дій на суміжних до української території землях. Так, у Харкові перебували частина штабу та вербункове бюро Південної армії, представництва Астраханської та Добровольчої армій і т.д. Їхні представники часто вступали в конфлікти з українськими діячами, а також влаштовували пияцтва та провокації⁷⁷.

Очолити спротив мав генерал О. Лігнау. За свідченнями сучасника, він виділявся своїми бойовими якостям та особистою енергією. Попри те, що певний час він був одним з очільників гетьманського Військового

---

⁷⁴ Р. С. Осінь 1918 р. на Харківщині (Причинки до історії визвольної боротьби). Літопис Червоної Калини. 1930. Ч. 3. С. 8.

⁷⁵ Тинченко Я. Українські збройні сили березень 1917 – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії): наукове видання. Київ, 2009. С. 394.

⁷⁶ Р. С. Осінь 1918 р. на Харківщині (Причинки до історії визвольної боротьби). Літопис Червоної Калини. 1930. Ч. 3. С. 7-8.

⁷⁷ Там само. С. 8.

міністерства, восени 1918 року він перейшов на більш звичну службу командиром 7 корпусу, після смерті попереднього комкора Волкобая⁷⁸. Як згадував про генерала М. Омелянович-Павленко, то він «був старшиною виключних здібностей, але фахівець переважав у ньому українського патріота... Він не вхопив морального моменту справи»⁷⁹.

Сам Скоропадський в спогадах згадував про неясність ролі Лігнау у падінні Харкова і що в такій швидкій зміні влади «було щось нечисто»⁸⁰. Болбочан цінував генерала і намагався його перетягнути на бік Республіки. Як згадував П. Дяченко: «Болбочан двічі підкреслив, щоб арешт відбувся в «білих рукавичках», бо, можливо, генерал Лігнау захоче співпрацювати з нами»⁸¹.

Відчуваючи, що насуваються якісь події, командувач 7-го Харківського корпусу намагався випроводити з Харкова як 2-й Запорозький полк, так і кармалюківців. У першу чергу, це стосувалося козаків відділу ім. Я. Кармалюка, відомих своєю опозиційністю до гетьмана і раніше. Впродовж 2 днів, попри неодноразові вимоги командування, відділ саботував завантаження у вагони під різними приводами⁸².

Командир корпусу намагався посилити і боєздатність власних військ та інших формувань, але їм критично бракувало зброї. Запит на отримання 3 тисяч рушниць з набоями з Полтавщини він надіслав в останній день напередодні виступу, але відправити їх вже не встигли⁸³.

---

⁷⁸ Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе 1918 год : Сборник документов / Отв. ред и отв. сост. О. К. Иванцова ; сост. Е. В. Балушкина, Н. В. Григорчук, Е. И. Криворучко, К. Г. Ляшенко. Москва, 2014. С. 553.

⁷⁹ Омелянович-Павленко М. В. На Україні 1917-18 : спомини. Прага: Stilus, 1935. С. 77.

⁸⁰ Скоропадський П.П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. С. 318-319.

⁸¹ Дяченко П. Г. Чорні запорожці : спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР / ред.-упоряд. Роман Коваль. Київ-Вінниця, 2010. С. 26-28.

⁸² Кармелюки : до історії Запорозького полку ім. Отамана Янка Кармелюка Армії УНР. С. 49-50.

⁸³ Слюсаренко В. А. На Мировой войне, в Добровольческой армии и эмиграции: Воспоминания. 1914-1921. С. 305.

Як згадував один із старшин: «О 9 вечора отримали наказ на виступ... Залунали по вагонах (полк од приїзду до Харкова ще не вивантажився) вигуки “Слава”». За його свідченнями, в цей момент «величезний ентузіазм охопив всіх у полку». Вже о 22 годині полк рушив у місто на Павлівську площу. Саме це місце стало місцем збірки для частин і осередком виступу. Тут залишились гарматні частини та штаб полку⁸⁴. В ніч на 17 листопада запорозькі сотні з приданими відділами отримали конкретні завдання згідно розробленого плану. Як згадував Авраменко: «План і завдання зайняття міста було розпрацьовано докладно, а сили поділені в залежності од об’єктів»⁸⁵.

Наприклад, 15-а і 16-а Богунівські сотні мали наказ встановити владу Директорії в районі Холодної Гори, в тюрмах та обеззброїти районні державні варти⁸⁶. Кармелюківці брали участь у захопленні пошти, телеграфу, електростанції, державних установ та 4 гетьманських полків. Урядові війська, раптово заскочені не чинили спротиву, натомість складавши зброю та інше майно⁸⁷. Кінній чоті вже згаданого П. Дяченка доручалося найважливіше - арештувати генерала Лігнау та штаб корпусу. Це вдалося реалізувати легко, тому що охорона прийняла за своїх кінних запорожців. Генерал теж не чинив спротиву, проте перейти на бік Гетьмана відмовився⁸⁸. Решта командування корпусу теж було взято під варту. Захопивши ці об’єкти, запорожці виставили варту, саме місто охороняли патрулі⁸⁹. Виступ полку був настільки несподіваний, що до 5-ї години

---

⁸⁴ Тарнавський А. Історія 4-го Запорізького полку імени полковника Богуна (продовження). *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч. 3. С. 15.

⁸⁵ Авраменко Н. Спомини запорожця. С. 250.

⁸⁶ Тарнавський А. Історія 4-го Запорізького полку імени полковника Богуна (продовження). *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч. 3. С. 15.

⁸⁷ Кармелюки : до історії Запорозького полку ім. Отамана Янка Кармелюка Армії УНР. С. 50.

⁸⁸ Дяченко П. Г. Чорні запорожці : спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. С. 26-27.

⁸⁹ Авраменко Н. Спомини запорожця. С. 251.

ранку вже скрізь у Харкові була нова влада, а всі сотні повернулися до штабу полку⁹⁰.

Комендант штабу 2-го Запорозького полку Н. Авраменко зазначав, що успіх захоплення Харкова був зумовлений такими факторами, як раптовість, детальне планування, чіткий поділ сил та завдань, нейтралітет німецького гарнізону. Жертвою став лиш один хорунжий, вбитий випадково із власної вини⁹¹. Інший запорожець, Анатоль Тарнавський віддав найвищі заслуги успіхові перевороту саме командувачу: «Завдяки передбаченности полковника Болбочана, та умілим розпорядженням його, переворот пройшов безкровно»⁹². Збереглося і критичне зауваження про нараду напередодні виступу, коли «От П. Болбочан настоював на тім, щоб почекати 2-3 дні, поки виявиться становище», а рішення про виступ в ніч на 18 листопада було прийняте під тиском сотника кармелюківців І. Троцького⁹³.

Публічним завершення перевороту став парад 2-го Запорозького полку на Павлівській площі о 8 годині ранку. Під час урочистостей Болбочан офіційно проголосив владу Директорії УНР на Лівобережжі. Як згадував запорожець А. Тарнавський, «гучно та щиро вітали Запорожців харківські громадяни, сподіваючись для України ліпших часів, ніж були дотепер».⁹⁴ Щоб втримати лад у місті, тимчасовим комендантом Харкова з призначався сотник Іван Дубовий - командир 2-го Мазепинського куреня 2 Запорозького полку.⁹⁵

---

⁹⁰ Тарнавський А. Історія 4-го Запоріжського полку імени полковника Богуна (продовження). Літопис Червоної Калини. 1931. Ч. 3. С. 15.

⁹¹ Авраменко Н. Спомини запорожця. С. 250-251.

⁹² Тарнавський А. Історія 4-го Запоріжського полку імени полковника Богуна (продовження). Літопис Червоної Калини. 1931. Ч. 3. С. 15.

⁹³ Кармелюки : до історії Запорозького полку ім. Отамана Янка Кармелюка Армії УНР. С. 49.

⁹⁴ Тарнавський А. Історія 4-го Запоріжського полку імени полковника Богуна (продовження). Літопис Червоної Калини. 1931. Ч. 3. С. 15.

⁹⁵ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 147-148.

У цей самий час Болбочан видає свої перші розпорядження. Проаналізуємо один з перших документів П. Болбочана від 17 листопада 1918 року, виданих у Харкові. У фондах ЦДАВО зберігся екземпляр російською мовою (Додаток).⁹⁶ Перш за все, Болбочан закликав всіх громадян зберігати спокій та оголошував що військо не допустить насильства та розбою, а порушники спокою будуть каратися за законами воєнного часу. Важливим було те, що Державна варта зберігалась та продовжувала виконувати свої обов'язки. До того ж, з тюрми мали звільнитися «невинуваті», але після перевірки інформації про справи арештованих. Що цікаво, офіцерам та солдатам Добровольчої армії гарантувалася недоторканність за умови здачі зброї та повного невтручання у «внутрішні справи Української Республіки».⁹⁷

Анонсував у документі П. Болбочан і перші кадрові перестановки. Призначення по військовій владі були наступні: помічником по Харківщині ставав полковник Нельговський, на Полтавщині і Чернігівщині - полковник Палій. На них покладалися повноваження губернських комендантів і їм підпорядковувалися війська. Керівництво залізницями Лівобережжя передавалося Славгородському, а цивільна влада на Харківщині - соціал-демократу Сергію Тимошенку. Відновлювалися всі демократичні органи самоврядування⁹⁸.

Провідна роль Болбочана у виступі проти гетьманської влади в Харкові неприємно вразила П. Скоропадського. У його спогадах, написаних у січні-лютому 1919 р., збереглося дві рефлексії щодо командира запорожців:

«За свідченнями самих же німців, цей полк бився дуже недурно під командою Балбачана, того самого, який в результаті підняв повстання у Харкові, де українські партії давно готували повстання. Ми були про це поінформовані. Вони не так мали щось проти мене, скільки вважали, що кабінет був не надто українським. Це суцільний

---

⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 65-65 зв.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Там само.

«вздор» і доказує їх політичну невідготовленість, тому що в сенсі справжнього державного будівництва попередній кабінет був на висоті»⁹⁹.

Про те, наскільки вплинуло на Скоропадського переворот у Харкові, свідчить його наступна ремарка:

«Це (*повстання Директорії - авт.) мене мало зачіпало, але неприємно вразило, що той самий Болбочан, який щойно був підвищений в полковники, за дійсно хороші дії проти більшовиків, тепер зі своїм полком повстав і захопив Харків»¹⁰⁰.

Таким чином, П. Болбочан здобув трете за розміром місто гетьманської України і базу для подальших операцій. Невтручання німецького гарнізону було однією з головних засад успіху швидкої зміни влади в Харкові¹⁰¹. Опанувавши Харковом, Болбочан здобував простір для маневру та реалізації своїх подальших планів. Відносно легке опанування міста давало надію на швидке та організоване перейняття та встановлення республіканської влади і визнання нового статусу-кво серед зовнішніх сил, в першу чергу більшовиків та німців.

Тим не менш, саме П. Болбочан зумів об'єднати розрізнені групи незадоволених та військові відділи під прапорами УНР з єдиним керівництвом та планом дій. Йому вдалося використати потенційні переваги тогочасного стану справ у Харкові. Наявна в місті політична, соціальна, економічна та криміногенна ситуації давали можливість залучити на свій бік широку коаліцію потенційних та ситуативних союзників. Наявність загартованого та вишколеного військового угруповання із запорожців та кармелюківців дозволило раптово та швидко, за одну ніч опанувати величезне місто.

---

⁹⁹ Скоропадський П.П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. С. 305.

¹⁰⁰ Там само. С. 318.

¹⁰¹ Авраменко Н. Споми́ни запорожця. С. 251.

Розділ 3. Головнокомандуючий Арміями Лівобережної України (18.11.1918 - 12.01.1919)

3.1. Формування штабу та залучення фахівців

Одне з перших завдань Болбочана – формування штабу. Саме він мав стати оперативним центром, який би керував діями військ та веденням бойових дій загалом. Найпершим начальником штабу після перевороту став полковий осавул, хорунжий Літовчик. Та його досвід і військовий фах не відповідали ані задачам, ані масштабам Лівобережжя, і вже за кілька днів начальником штабу було призначено полковника Парфеньєва. 1-им генерал-квартирмейстером – полковника Гейденрайха, а 2-им – згаданого раніше Літовчика¹⁰².

Болбочан вдався одразу до кількох джерел, звідки залучити кадри. Першим з них був штаб власне 2-го Запорозького полку. Звідти Болбочан забрав своїх найближчих соратників – Літовчика, Шелеста, Коржа та Черниша¹⁰³. Серед тих, кого Болбочан забрав із собою був і старший лікар полку Ю. Добриловський, який з грудня став старшим лікарем штабу¹⁰⁴. Ще кілька старшин з полкового штабу Болбочана згодом фігурують серед складу Республіканської дивізії, розгорнутої з полку, серед них Авраменко, Шелест та інші¹⁰⁵.

Розглянувши детальніше найближче оточення, можемо звернути увагу на таку не завжди очевидну рису – найближчими соратниками Болбочана були не просто старшини із 2-го Запорозького полку, а безпосередньо пов'язані з ним спільною службою ще з часів РІА. Візьмемо для прикладу із згаданих генерал-квартирмейстерів штабу – Богдана Гейденрейха, одного із найбільш наближених до Болбочана діячів.

---

¹⁰² ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 65 зв.

¹⁰³ Авраменко Н. Спомини запорожця. С. 251.

¹⁰⁴ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 140-141.

¹⁰⁵ Авраменко Н. Причинки до споминів бл. п. сот. Івана Андруха: «Січові Стрільці в Запорозькій дивізії Отамана Натііва». *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч. 3. С. 9.

Детальніше дослідження дає підстави для розуміння цього зв'язку. Гейденрейх і Болбочан спільно закінчили в 1909 році Чугуївське юнкерське піхотне училище, і разом були випущені в 38-ий Тобольський піхотний полк, в якому й прослужили до початку війни. В 1914 році Болбочан вже був помічником ад'ютанта полку, а Гейденрейх – командиром команди розвідників¹⁰⁶. Тобто цих двох старшин об'єднувала щонайменш багаторічна бойова служба в лавах одного полку.

Ще одним тобольцем серед командного складу був значковий Зіновій Літовчик. Після полку, він поєднав з Болбочаном свою військову кар'єру на службі Україні, будучи полковим ад'ютантом ще в 1-му Республіканському полку з грудня 1917 р. З початком повстання зробив стрімку кар'єру. Одразу після перевороту стає т. в. о. начальника штабу Лівобережного фронту військ Директорії; потім став начальником інспекторсько-господарського відділу штабу, а з 26 листопада - 2-м генерал-квартирмейстер штабу і виконував ці обов'язки аж до 25 січня 1919 р¹⁰⁷.

Кілька старшин було залучено з Окремої Запорізької дивізії. В першу чергу, мова йде про командира 1-го Запорізького гарматного полку В'ячеслава Парфеніва. Саме він був призначений після Літовичка начальником штабу АЛУ. Вельми цікаво, що відомостей ані про його службу в РІА, ані в українському війську за винятком 2-3 фактів немає¹⁰⁸. Також був запрошений полковник Олександр Козьма. Він з дивізійного

---

¹⁰⁶ 38-й пехотный Тобольский полк. URL: https://www.ria1914.info/index.php/38-%D0%B9_%D0%BF%D0%B5%D1%85%D0%BE%D1%82%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%A2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BA (дата звернення 15.05.2025)

¹⁰⁷ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 252.

¹⁰⁸ Там само. С. 328.

інженера був представлений на інспектора технічних справ ЛУ в середині грудня 1918 р¹⁰⁹.

Та кадровий потенціал дивізії був суттєво підірваний за доби Гетьманату. Микола Бочковський - генеральний хорунжий, на той момент командир Запорозької дивізії, офіційно ним став лише з 9 листопада 1918 р. Скоропадський характеризував його так: «прекрасний командир дивізії», якого він знав з часів ПСВ як «рішучого, твердого і знаючого свою справу генерала». В іншій згадці - «дуже надійного командувача», якому доручалося навести порядок в дивізії, очистити від невідповідного елементу, «не соромлячись заходами»¹¹⁰. Від першого свого невдалого звертання «Здорово, українці» і показового мовчання запорожців зародилося несприйняття¹¹¹. Саме ця активність у поєднанні з нерозуміння українського руху стали причинами ворожості запорожців. Вже за декілька днів, з початком повстання виїхав на Дон¹¹². Його начальник штабу, полковник ГШ Іван Церетелі теж був людиною доволі випадковою. З Україною його пов'язувала лише служба на Румунському фронті й українською мовою він не володів¹¹³. Після кількох днів у дивізії, з початком повстання вони втекли і перейшли на бік добровольців.

Якщо втрата Бочковського не була такою відчутною внаслідок конфлікту з Болбочаном та запорожцями, то втеча кількох командирів полків була більш болючою. Серед них був полковник Іван Лубяницький - соратник Болбочана, командир старшинської сотні 2-го Запорозького полку у весняно-літній кампанії та командир 4-го Богданівського полку з осені 1918 року¹¹⁴.

---

¹⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 49 зв.

¹¹⁰ Скоропадський П.П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. С. 177, 274.

¹¹¹ Шемет С. Полковник Петро Болбочан (Замітки до історії Запорозького Корпусу 1917-1919 рр.) / *Хліборобська Україна*. Кн. 4. Рік 1922-1923. Зб. 7 і 8. С. 210-211

¹¹² Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 59.

¹¹³ Там само. С. 526.

¹¹⁴ Там само. С. 255.

Досвідчений полковник і георгіївський кавалер, мав «тверду руку». Сам позиціонував себе як українця і гетьманця, виступав проти політики у війську: «військо є військо: наказ і послух»¹¹⁵. Його підлеглий, Степан Самійленко, залишив позитивні відгуки про полковника, акцентуючи увагу на його вимогливості, дисциплінованості та досвіді. Так, з ініціативи командира, у полку відкрили фахові школи: кулеметників, гранатометників та інших спеціальностей, давши богданівцям за час відносного миру необхідний вишкіл¹¹⁶. Н. Авраменко теж згадував його як дисциплінованого, карного та хороброго підполковника РІА віком 32 роки, який непогано володів українською мовою. Він згадує історію, як влітку 1918 року Лубяницький застрелив свого приятеля, сотника Іванова, за невиконання наказу та образу честі¹¹⁷. З початком повстання, в полку розпочався неспокій. Почали ширитися чутки про те, що командир навмисне не виконує наказ «нової влади», полковника Болбочана, про перехід до Харкова. Більше того, почалися поголоски про бажання командира «при нагоді передати полк білій армії». Врешті-решт, частина старшин спробувала арештувати Луб'яницького, але попереджений кимось, він утік і зникає для українського руху назавжди¹¹⁸.

Ще одним старшиною, що був змушений покинути свою посаду, був Микола Продьмо - військовий старшина, відзначений за хоробрість в бою георгіївською зброєю, гайдамака 1917 року, який з липня був командиром Гордієнківського полку. З початком повстання теж покинув полк і вирушив

---

¹¹⁵ Самійленко С. Дні слави: спогади полковника української армії. Нью-Йорк, 1958. С. 58, 61.

¹¹⁶ Там само. С. 66-72.

¹¹⁷ Авраменко Н. Причинки до споминів бл. п. сот. Івана Андруха: «Січові Стрільці в Запорозьській дивізії Отамана Натіїва». *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч. 3. С. 8.

¹¹⁸ Самійленко С. Дні слави: спогади полковника української армії. С. 74.

на Дон¹¹⁹. Як згадував про нього Н. Авраменко: «першорядний кіннотник, симпатичний і культурний, знавець свого діла»¹²⁰.

Одним з інструментів вирішення кадрової проблеми для Болбочана могло стати повернення «старих» запорожців – військових лідерів дивізії і корпусу весни-літа 1918 року. Та намагання Болбочана в цьому напрямку не були успішними. В першу чергу, колишні очільники запорожців з ідейних міркувань або поведінки під час повстання не могли стати на службу Директорії. Перший командувач запорожців, генерал Костянтин Прісовський, в добу Української Держави був комендантом гетьманського палацу і одним з приближених урядовців Павла Скоропадського. Він брав активну участь в захисті влади під час повстання. Після встановлення влади Директорії УНР в столиці, генерал уникав відновлення на військовій службі і залишився в місті навіть після відступу республіканських військ¹²¹.

Бракувало Болбочанові і наступника Прісовського, генерала Натієва. За словами Б. Монкевича, у весняній кампанії 1918 року склалася вдала взаємодія, в якій:

«Болбочан кермував боєвими операціями, Натієв налагоджуванням адміністративного апарату на місцях і підтримуванням контакту з урядом і німецьким командуванням»¹²².

Така ситуація склалася тому, що на думку автора «Натієв як вищий начальник був позбавлений хоробливого честилюбства», не був кар'єристом, вмів належно оцінити вміння та заслуги своїх соратників та «не боявся суперництва тих, що своїми заслугами і хистом підіймалися вище загального рівня»¹²³.

---

¹¹⁹ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 352.

¹²⁰ Авраменко Н. Спомини запорожця. С. 241.

¹²¹ Гай-Нижник П.П. Костянтин Прісовський – військовий і державний діяч Росії, УНР та Української Держави: біографічний нарис // *Гілея*. 2011. №45 (3). С.20–24.

¹²² Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців: Похід Болбочана на Крим. С. 38.

¹²³ Там само. С. 82.

Та генерал Натієв наприкінці 1918 року теж не міг вважатися лояльним до влади УНР. Попри всі спроби та заклики звільнити та долучити Натієва, Болбочан зазнав невдачі у цій справі. Причиною було те, що в останні дні гетьманського уряду, 1 грудня, генерал подав прошеніє до П. Скоропадського про повернення на службу з такою мотивацією:

«в настільки важкий момент життя України я не можу залишатися не біля справ і прошу повпливати Вашу Світлість про розпорядження мене знову на службу для активної участі в боротьбі проти ворогів існуючого порядку»¹²⁴.

В управлінні Запорозької дивізії Болбочану теж бракувало кількох важливих старшин. Василь Сварика - кадровий полковник з полтавських дворян, георгієвський кавалер, інспектор артилерії ОЗД, з 7 жовтня 1918 року був переведений на Поділля командиром 11-го легкого гарматного полку¹²⁵. Сотник Олександр Шпилинський - начальник оперативного відділу штабу ОЗД, в серпні 1918 року був звільнений з війська. За часів Директорії повертається на службу начальником штабу дивізії, але вже на Волині¹²⁶.

Кілька колишніх полкових командирів запорожців також змогли реалізувати себе у військах Директорії. Так, гетьманська цензура 7 грудня повідомляла, що Болбочан просив Петлюру відрядити з штабу Директорії на Лівобережжя «полковника» Олександра Шаповала, колишнього командира Богданівського полку¹²⁷. Офіційно лише 4 листопада, фактично на місяць раніше, він був змушений покинути посаду, почесно підвищений до рангу значкового. Та на Лівобережжя він не повернувся, адже з кінця листопада став командувачем резервних військ Директорії, а з 28 грудня отримав посаду, рівнозначну тій, що займав Болбочан –

---

¹²⁴ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 11.

¹²⁵ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 390.

¹²⁶ Там само. С. 498.

¹²⁷ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 249.

командувача Холмсько-Галицького фронту¹²⁸. Володимир Сікевич - ще один досвідчений полковник, командир 3-го Гайдамацького полку та Слов'янської групи в квітні 1918 року, спочатку був переведений командиром полку в Черкасах, а з січня 1919 р. став заступником голови Військово-санітарної місії у Європі¹²⁹. Всеволод Петрів - полковник ГШ, командир кінного полку ім. К. Гордієнка, відомий своїми соціалістичними поглядами, з червня мав непростий період в кар'єрі, врешт-решт закріпившись в сфері військової освіти, ставши 22 грудня 1918 р. начальником Житомирської юнацької школи¹³⁰.

Існувало і ще одне джерело кадрів - забирання кадрів з гетьманських кадрових корпусів. Відразу після перевороту, за спогадами Н. Авраменка, до штабу одразу було залучено кількох старшин місцевого 7-го Харківського корпусу¹³¹. Імовірно, серед них був старшина Іван Барило, колишній запорожець, який з корпусу перейшов на посаду осавула Штабу АЛУ, а потім Запорозького корпусу¹³². Більше старшин ідентифікувати за наявними реєстрами не вдалося. Імовірно, що таких старшин не було багато.

З активізацією бойових дій проти більшовиків виникла потреба у розширенні штабу. Від початку 1919 року зміни отримують документальне підтвердження. Згідно наказу ГКВ УНР ч. 22 від 01.01.1919 р. отаман Осецький наказував: «4. Отаманам: ..., БАЛБАЧАНОВІ негайно приступити до утворення своїх штабів по штату штабу окремої армії кожному». До утвердження нових штатів вони мали користуватися

---

¹²⁸ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 490.

¹²⁹ Там само. С. 401.

¹³⁰ Там само. С. 334.

¹³¹ Авраменко Н. Спомини запорожця. С. 251.

¹³² Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. С. 320.

«Положением о полевом управлении войск в военное время», але «рахуючись з економією в людях і засобах»¹³³.

Утворення нового штабу потребувало ще більшої кількості залучених фахівців. Їх починають шукати в інших корпусах. Та ситуація з штабами корпусів та їх старшинами на Лівобережжі була неоднорідна. 7-й Харківський корпус через швидкість дій Болбочана виступити проти Директорії не встиг, тож ставлення до нього було більш лояльним. 5-й Чернігівський проявляв пасивність в сутичках з повстанцями, 8-й Катеринославський практично в повному складі перейшов на бік білогвардійців, а 6-й Полтавський встиг активно повоювати з республіканцями. Ситуація зі старшинами теж була варіативна: противники Директорії або були інтерновані і відправлені через Київ у Німеччину, або покинули службу і вже в індивідуальному порядку або залишалися на місці, або вирушали на Дон чи до Денікіна. Сам Болбочан був доволі лояльним - і всім старшинам, які під час повстання здалися та не бажали служити в армії УНР, дозволяв виїхати одразу або на Дон, або деінде¹³⁴.

Попри це, найбільшим кадровим резервом для Болбочана став саме 6-й Полтавський корпус. Зберігся реєстр старшин 6-го Полтавського корпусу, які служили в гетьманський період і активно боролися проти повстання Директорії, датований 03.01.1919 р. В ньому зазначено 22 старшин, з них – 2 генерали, 1 полковник, 3 військових старшини, 9 сотників, 2 значкових і 5 хорунжих¹³⁵. Варто зауважити, що список містить неточності. Частина із зазначених у ньому осіб на той момент вже покинула Полтаву (зокрема й экс-командувач корпусу – генерал

---

¹³³ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 4. Арк 13 зв.

¹³⁴ В.Ч. Спогад про повстання проти Гетьмана в Полтаві. Табор. Ч. 9. Каліш, 1928. С. 99.

¹³⁵ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 3-3 зв.

Слюсаренко¹³⁶, відпущений на свободу Болбочаном вирушив на Дон, а НШ - генерал Генбачів, був надісланий в Галицьку армію¹³⁷). Вже 4 січня Кудрявцев доповідав, що майже усі старшини Генштабу корпусу брали активну участь в боротьбі з республіканцями, а від пропозиції перейти на бік республіканців в перші дні після перевороту відмовилися. Прийняття їх на службу комкор вважав за велику небезпеку республіки¹³⁸. Він визнав можливим залишити тимчасово окремих осіб, і то під строгим наглядом. Таким були війс. ст. О. Рак та прилічені до ГШ війс. старш. П. Ляшко, сотники В. Чабанівський та І. Каплун. Прохав чи не було б можливо не призначати служити при гетьмані на Полтавщині¹³⁹.

Тим не менш, кілька спеціалістів все ж було Болбочан встигнув долучити до республіканського війська. Так, в 6-му Полтавському корпусі вдалося знайти для штабу кількох генералів на важливі ділянки в оновленому штабі. З корпусної артилерії Болбочан залучив генерала В. Зелінського на посаду начальника тилу і постачання, а на завідуючого артилерійською частиною - полковника Олександра Годилю-Годлевського¹⁴⁰. До оперативного відділу Штабу АЛУ забрали старшин з освітою ГШ: полковника М. Воскобійника та сотника В. Чабанівського.¹⁴¹ З аналізу документів можемо також припустити, що військовий старшина П. Ляшко теж служив в оперативному відділі і навіть в окремих випадках заступав Б. Гейденрейха у періоди його від'їздів на фронт¹⁴².

---

¹³⁶ Слюсаренко В. А. На Мировой войне, в Добровольческой армии и эмиграции: Воспоминания. 1914-1921 / вступ. ст. и коммент. К. А. Залесского. Москва, 2016. С. 326-327.

¹³⁷ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 104.

¹³⁸ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 38.

¹³⁹ Там само. Арк. 38-39.

¹⁴⁰ Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 109, 174-175.

¹⁴¹ Чабанівський В. Вапнярська історія. Голос Комбатанта. 1960. Ч. 5 (11). С. 10-11.

¹⁴² ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 79 зв.

На прикладі Миколи Воскобійникова поглянемо ретельніше, ким були ці спеціалісти. Старшина був родом з Кременчука, у 1911 році завершив Академію ГШ за I розрядом, у російському війська дослужився до полковника та НШ дивізії. В українському війську остання посада - начальник оперативного відділу штабу корпусу¹⁴³. Як згадував соратник В. Чабанівський: «ще перед першою світовою війною [брати Воскобійники - А.К.] мали марку «мазепинців», а сам він робив «дуже добре враження своєю поставою, скромністю і джентльменством»¹⁴⁴.

Та лише силами Лівобережжя вирішити кадрову кризу було важко. В цих умовах до укомплектування штабу кваліфікованими старшинами долучається Генеральний Штаб. 3-го січня Болбочан наказав сотнику Максимовичу вирушити в ГУГШ по службовим справам¹⁴⁵. Найімовірніше, серед питань було і залучення нових старшин. Вже 6-го січня отаман Осецький наказав старшинам Мазур-Ляховському та Велічковському відправитися в розпорядження Болбочана. 10-го січня в розпорядження Болбочана було відправлено полковника Григорова¹⁴⁶.

Тут варто зауважити, що за твердженням Я. Тинченка, Генеральному штабу довелося здійснити певну «ротацію»: російськомовних генштабістів (наприклад згаданого Григорова) відправити Болбочану, а україномовних, в т.ч. зі штабу Лівобережного фронту, надсилати більш «принциповому» в мовному питанні отаману Холмсько-Галицького фронту О. Шаповалу. Ця російськомовність згодом стала однією з підстав для звинувачень в тому, що Болбочан укомплектував штаб «російськими старшинами»¹⁴⁷.

---

¹⁴³ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 90.

¹⁴⁴ Чабанівський В. Вапнярська історія. Голос Комбатанта. 1960. Ч. 5 (11). С. 10-11.

¹⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 24.

¹⁴⁶ Там само. Арк. 46, 51, 58.

¹⁴⁷ Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 2. С. 126.

Поглянемо детальніше на тих старшин, яких з Києва відрядили до Болбочана. Перш за все, більшість з них мала освіту (завершену або прискорену) в російській Михайлівській академії Генерального Штабу. Яків Величковський - військовий старшина ГШ з Новгород-Сіверська. Був помічником начальника відділу освіти старшин генерального штабу ГШ УД. 17.01.1919 він отримав наказ від отамана організувати в районі Ромодана частини прикриття залізниці Полтава-Ромодан з частин 28 пп та інших частин, що відмовилися битися з більшовиками під Полтавою¹⁴⁸. Після арешту Болбочана залишив назавжди військову службу в українському війську¹⁴⁹.

Василь Мазур-Ляховський - військовий старшина родом з Поділля, завершив 2 прискорені курси ГШ у 1917 р. Остання посада в РІА - помічник старшого ад'ютанта оперативної частини штабу 8-ї армії. В гетьманському війську був старшиною для доручень розвідного відділу ГШ УД та викладачем тактики ІШС¹⁵⁰. За спогадами сучасників, володів літературною українською мовою та як викладач «вмів опанувати аудиторію старшин»¹⁵¹. Григоров Михайло - полковник, родом з Санкт-Петербургу, завершив академію ГШ і Офіцерську кавалерійську школу. У 1918 р. був штаб-офіцером для доручень при НГШ УД. Вже встиг послужити в ХГФ, звідки був переведений на Лівобережжя. Після арешту Болбочана звільнений зі служби в ДА УНР «через незнання української мови та відсутність будь-яких родинних зв'язків з Україною»¹⁵². З них трьох після арешту лише Мазур-Ляховський продовжив службу в армії УНР до осені 1919 року, коли теж перейшов на бік Денікіна.

---

¹⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 2.

¹⁴⁹ Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 73.

¹⁵⁰ Там само. С. 261.

¹⁵¹ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 2. С. 102.

¹⁵² Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 121.

Імовірно за розподілом з Києва до штабу АЛУ потрапив і сотник Григорій Радченко. Як старшина військового часу, він мав певний досвід служби в штабах українізованих частин в 1917-1918 рр., а з серпня 1918 року навчався в ШС. З 3 січня 1919 р. рахувався обер-старшиною оперативного відділу Штабу АЛУ¹⁵³.

На цих старшинах кадрові можливості ГШ були практично вичерпані, і вже 11 січня отаман Шайбле з Києва повідомляв отамана, що «за браком старшин Генштабу надалі Вам необхідно використати тих Старшин Генштабу, які служили в частинах на Полтавщині, Харківщині та Чернігівщині»¹⁵⁴.

Що стосується лояльності як місцевих, так і надісланих старшин, то як зазначав отаман Бронський:

«без старшин Генерального Штабу не може обійтися жадний штаб, як великий так і малий»... Як надіслані старшини не подобаються, використовувати їх під доглядом, але не повертати назад через те, що замінити їх нема ким»¹⁵⁵.

В цьому контексті згадаємо також про двох генералів, яких тримали арештованими на Лівобережжі. Вони могли стати підсиленням для штабу та військ Болбочана. Мова йде про колишніх командувачів 5-го Чернігівського корпусу Олександра Дорошкевича та 12-ї пішої дивізії Олександровича.

Дорошкевич був арештований за свою активну підтримку Скоропадського під час повстання, хоч потім сам був зголосився до розпорядження нової влади¹⁵⁶. 11 січня НГШ просив командира 5-го корпусу відрядити в ГУГШ отамана Дорошкевича по службових справах.¹⁵⁷ Та місцеве командування наказ не виконало, бо вже наступного

---

¹⁵³ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 362-363.

¹⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 61.

¹⁵⁵ Там само. Арк. 60.

¹⁵⁶ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 2. С. 122.

¹⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 65.

дня вони поспішно покинули Чернігів під тиском червоних, а генерала залишили у в'язниці. Там його і розстріляли без суду більшовики¹⁵⁸.

Генеральний хорунжий Олександрович, був захоплений в полон та арештований за участь в боротьбі проти повстанців у Лубнах. Віднайдений рапорт коменданта Лубенського повітового куреня генерала Літовціва (Шильдбаха-Літовцева) свідчать про те, що Олександрович під час серпневих заворушень 1918 р. навпаки був максимально обережний і без підтримки німців дуже пасивно керував спротивом проти «банд», які рухалися через Лубенський повіт¹⁵⁹. Але пасивність для республіканців не була виправданням, тим паче що Олександрович був публічним керівником боротьби з повстанцями.

Тим не менш, місцевий комендант Шандрук запитувався як в штабу АЛУ, так і в ГШ що до того, що робити далі з генералом, проте відповіді не отримував¹⁶⁰. До питання долі генерала звернулися вже пізніше. В 20-х числах січня можна датувати телеграму Лубенського повітового комісара Мусієнка до політичного референта корпусу СС Чайківського. Відповідаючи на прохання вислати генерала в столицю він повідомляв, що це може потягнути небажані наслідки, так як генерал був «прибічник гетьманської і каратель селянства»¹⁶¹. Він так і просидів у в'язниці до 25.01.1919, коли був розстріляний¹⁶².

Окрім них, на Лівобережжі було кілька офіцерів РІА, залучення яких могло б хоч частково вирішити кадрову проблему. Болбочан спробував залучити хоча б частину з них. Серед тих, кого запросили до війська, був Дмитрій Тіхобразов. Полковник ГШ, завершив академію за І розрядом у

---

¹⁵⁸ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 2. С. 122.

¹⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 2262. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7-8 зв.

¹⁶⁰ Р. С. Окремий Стрілецький Запорожський Курінь. (Причинки до історії Українського Війська 1917-1920 рр.). *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч. 10. С. 22.

¹⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 138.

¹⁶² Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 307.

1913 році, під час Першої світової війни, цей за визнанням одного з генералів П. Махрова «талановитий, тактичний та розумний офіцер» служив у Ставці Верховного Головнокомандувача РІА. В 1918 році він з родиною оселився у Валках на Харківщині, де усунувся від служби та політики. Загострення подій наприкінці 1918 року ускладнило його «нейтралітет» щодо подій. І тут наприкінці грудня він отримує мобілізаційний наказ прибути до штабу АЛУ. Про ці події він зберіг короткі, проте яскраві спогади¹⁶³. В них він описує свою «епопею» зі службою «українському сепаратизму», як він потрапив і практично одразу покинув службу в штабі Болбочана. Для нього служба «самостійникам» була чи не гіршою за службу більшовикам.

Його приклад показує, що залучення штаб-старшин та генералітету РІА, з числа тих осіб, що мешкали на Лівобережжі був практично неможливий. Наприклад, генерал-майор ГШ П. Махров, останній в.о. начальника штабу Південно-Західного фронту наприкінці 1917 р. Вже в 1918 році він працював у Полтавському губернському відділі Державного Хлібного бюро. Там він «ухилявся від участі в братовбивчій війні», але швидке наближення більшовиків змусило його з початком 1919 р. покинути Полтаву і виїхати в Одесу¹⁶⁴. В списках старшин ГШ УД станом 21 листопада 1918 р. на Лівобережжі на обліку рахується ще троє генералів без посад (К. Щедрін, М. Кальніцький, В. Агапіїв). Вони могли стати ще одним кадровим джерелом для Болбочана, та їх мало що пов'язувало з Україною, а їхні ідейні симпатії були радше на боці генерала Денікіна, і згодом вони служили в його військах¹⁶⁵. Ще одним корисним, але не

---

¹⁶³ Ганин А. В. Д. Н. Тихобразов. «Ближайшей целью моей было избавиться от служения украинскому сепаратизму». Воспоминания о событиях на Украине в конце 1918 — начале 1919 г. // *Славянский мир в третьем тысячелетии*. 2022. Т. 17. № 1–2. С. 142–159.

¹⁶⁴ Махров П.С. В белой армии генерала Деникина: Записки начальника штаба Главнокомандующего Вооруженными Силами Юга России. СПб., 1994. С. 6, 14.

¹⁶⁵ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 521-525.

використаним старшиною був більш національно свідомий полковник Микола Гоголь-Яновський - артилерист та кошовий отаман відродженого за гетьманування Скоропадського козацтва на Херсонщині, з 20 грудня 1918 р. перебував у відпустці в Лубнах¹⁶⁶.

З спогадів Тихобразова маємо інформацію про те, що в Полтаві все ж був старшина, здатний очолити штаб АЛУ. Він передає свою зустріч на залізничній платформі у Полтаві з генералом М. Юнаковим. Той просив його про сприяння в отриманні посади в штабі Болбочана. Тихобразов не відмовив і висловив готовність, хоча цим він злукавив, так як на той момент вже до штабу не мав жодного стосунку і був відправлений у відпустку¹⁶⁷. В результаті він таки нічим і не допоміг і Юнаков найімовірніше повернувся до Києва.

Це була велика втрата для Болбочана. Юнаков в РІА був генерал-лейтенантом, перед війною був викладачем Академії ГШ, під час війни - був НШ армії та командував корпусом, армією. В кінці жовтня 1918 року був призначений очільник Державної воєнної академії, яку мав сформувати з нуля. Після перипетій першої половини 1919 року, влітку того року очолив штаб Головного отамана, який координував спільну кампанію ДА УНР та Галицької армії¹⁶⁸.

Отже, ситуація з формування власного штабу для Болбочана стала справжнім викликом. Залучаючи лише старшин з 2-го Запорозького полку сформувати дієздатний військовий апарат, здатний охопити своєю організаційною та військовою діяльністю все Лівобережжя було неможливо. Тож Головнокомандуючий звертався до інших потенційних

---

¹⁶⁶ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 510.

¹⁶⁷ Ганин А. В. Д. Н. Тихобразов. «Ближайшей целью моей было избавиться от служения украинскому сепаратизму». Воспоминания о событиях на Украине в конце 1918 — начале 1919 г. // *Славянский мир в третьем тысячелетии*. 2022. Т. 17. № 1–2. С. 154.

¹⁶⁸ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 504-505.

кадрових джерел - місцевих кадрових корпусів або намагався залучити професійних старшин з Києва. Далеко не всі з цих спроб були успішними. Та попри це, Болбочан вдалося сформувати загальнодієвий апарат управління та з його допомогою організувати бойові дії.

3.2. Розгортання Запорозького корпусу

Перші кроки Болбочана з організації війська стосувалися запорожців. Окрім 2-го Запорозького полку, він відкликає зі Старобільщини до Харкова інші частини Окремої Запорізької дивізії. Її стан, порівняно з весною, був доволі сумним. Інженерний та панцирний курені були передані Полтавському корпусу, чисельність всіх полків суттєво зменшилася. Особливо це стосувалося Гордієнківського кінного та 3-го Гайдамацького полків, де було найбільше незадоволених гетьманською владою¹⁶⁹.

Тим не менш, ядро запорожців було збережено і Болбочан після початку повстання вирішує розгорнути їх в двохдивізійний корпус, командиром якого, як водночас і 2-ї дивізії корпусу, було призначено полковника М. Сільванського¹⁷⁰. Сільванський не був чужим для запорожців – він починав з рядового козака-старшини в дивізії, завершивши командиром 3-го Гайдамацького полку. З цікавого – в РІА він був командиром 14-го Олонецького піхотного полку «в колись славній дивізії генерала Денікіна»¹⁷¹.

Першим з'єднанням нового корпусу мала стати «стара» Запорозька дивізія у складі 1-го Дорошенківського, 3-го Гайдамацького та 4-го Богданівського полків та кінноти гордієнківців. Її очолив командувач

---

¹⁶⁹ Тинченко Я. Війська Ясновельможного Пана Гетьмана. Армія Української Держави, травень-грудень 1918 р.: науково-популярне видання. Київ, 2014. С. 53-54.

¹⁷⁰ Авраменко Н. Споми́ни запорожця. С. 251.

¹⁷¹ Там само. С. 235.

дорошенківців, сотник Олександр Загородський, якого також призначили т.в.о. командувача військ на Харківщині¹⁷².

Основою штабу дивізії залишилися старшини ОЗД. Начальником штабу з початку грудня став старший осавул штабу ОЗД за доби Гетьманату, сотник Опанас Стефанів¹⁷³. Він мав лише один завершений курс Академії ГШ у 1917 р., проте разом із Загородським вони змогли з часом спрацюватися. Як згадував про пізніший час В. Сальський:

«Командує ... полковник Загородський, правду сказати, особисто хоробрий, але душею й нервом є полковник Генерального Штабу Стефанів. Одважний-розважний, а головне вміє говорити з Загородським. Стефанів прекрасний тактик.»¹⁷⁴

Помічником Стефаніва залишився сотник Павло Вержбицький, який до вересня 1918 року заступав начальника штабу ОЗД¹⁷⁵.

Командиром дорошенківців 24 листопада 1918 року замість Загородського став Іван Литвиненко. Службу в російській армії він завершив поручником, будучи старшиною воєнного часу. В своїй реєстраційній відомості він зазначав, що «в липні 1918 року за бойові вчинки був представлений до сотника і військового старшини», але фактично залишався у своєму званні. Будучи у Дорошенківському полку сотенним і курінним, останню посаду займав як помічник командира полку¹⁷⁶.

Потрібно зазначити, що дивізії вкрай бракувало сильної кінноти. Гордієнківці, славний кінний полк під час Кримської операції, в листопаді 1918 року складав із себе кадровану кінну сотню. Її вояки активно долучилися до повстання, після якого були перекинуті до Кременчука. Там розпочалося розгортання частини в полк і прийом нових добровольців.

---

¹⁷² Там само. С. 251.

¹⁷³ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 422.

¹⁷⁴ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. С. 308-309.

¹⁷⁵ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 75.

¹⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 3-3 зв.

Фактично, в боях листопада-січня гордієнківці участі не брали, повільно комплектуючись поповненнями в Кременчуці¹⁷⁷.

До складу Запорозької дивізії замість 2-го Запорозького полку долучають згаданий раніше курінь ім. Я. Кармалюка. Цей відділ, сформований з добровольців на початку січня 1918 року на Поділлі, з квітня діяв при харківському губернському комісарі. За часів Гетьманату був кадрований до Харківської повітової сотні ім. Я. Кармалюка. Активно підтримавши переворот у Харкові, сотник Ігор Троцький практично одразу отримав наказ розгорнути частину знову в курінь, а пізніше – в 2-й Запорозький піший полк ім. Я. Кармалюка¹⁷⁸.

3-й Гайдамацький полк з початку повстання починає поступово радикалізуватися. З початком повстання в ньому відбулася чистка старшин. Потрапивши на Донбас, до його складу долучилось чимало шахтарів та робітників, які виявляли симпатії до більшовиків¹⁷⁹.

Натомість 2-й Запорозький полк мав розгорнутися 2-гу Запорозьку Республіканську дивізію. Після початку повстання Болбочан передав частину під команду свого довіреного старшини, командира 2-го Мазепинського куреня сотника Івана Дубового. Невдовзі він захворів на тиф, і команду перейняв командир 4-го Наливайківського куреня, сотник Павло Зельницький¹⁸⁰.

Практично одразу було вирішено розширити до Республіканської дивізії. Її очолити мав командир 3-го Гайдамацького полку полковник М.

---

¹⁷⁷ Литвин С., Каліберда Ю. Гордієнківський Кінний Полк На Захисті Української Револуції (1917– 1920 рр.).

https://shron1.chtyvo.org.ua/Lytvyn/Hordiienkivskiy_kinnyi_polk_na_zakhysti_ukrainskoi_revoliutsii_1917_1920_rr.pdf (відвідано 15.05.2025)

¹⁷⁸ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 443.

¹⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 62.

¹⁸⁰ Авраменко Н. Спомини запорожця. С. 251-252.

Сільванський¹⁸¹. Однією з підстав для розгортання корпусу став «масовий доплив охотників та маюча наступить мобілізація»¹⁸².

Відповідь на питання, чому саме 2-й Запорозький полк розгортали в дивізію, можна знайти, розглянувши детальніше його кадровий склад. Його аналіз відкриває величезний потенціал для розгортання полку в більш чисельне з'єднання. Його курені, хоч і мали відносно небагато козаків, проте мали старшин, а подекуди і підстаршин понад штатну чисельність. Як приклад розглянемо свідчення старшини-богунівця А. Тарнавського. Його курінь теж розгорнули в однойменний 4-й Богунівський полк завдяки тому, що:

«Ще від початків, з цих сотень малося на увазі, після закінчення військових подій, розвернути Запоріжський імени полк. Богуна полк. З цією метою в сотнях підбиралися старшинські та підстаршинські кадри для цілого пішого полку. Старшини, що не мали старшинських посад в сотнях, служили козаками, чотовими та ройовими»¹⁸³.

В інших куренях, які теж свого часу формувалися переважно з добровольців, був певний «кадровий резерв» з числа старшин, які займали не старшинські посади. Наприклад, хорунжий Семен Корп'єнко служив з серпня 1918 р. на посаді козака, вже з 1 грудня став командиром муштрової сотні в Мазепинському полку¹⁸⁴. Загалом, за спогадами Р. Сушка, восени в полку «було чи не на половину старшин і козаків. Тому більшість старшин служила рядовими козаками, а командні пости займали дійсно добірні старшини, які пізніше відіграли поважну роль в армії»¹⁸⁵.

Перетворенню дивізії в боєздатне з'єднання впиралося в брак старшин, здатних належно керувати з'єднанням та його полками. Трагічною втратою для Республіканської дивізії стала загибель під час

---

¹⁸¹ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 402.

¹⁸² Авраменко Н. Спомини запорожця. С. 251.

¹⁸³ Тарнавський А. Історія 4-го Запоріжського полку імени полковника Богуна (продовження). *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч. 2. С. 19.

¹⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 211.

¹⁸⁵ Сушко Р. Знак часу. Спомин. *Літопис Червоної Калини*. 1929. Ч. 1. С. 18.

антигетьманського повстання одного з найближчих соратників Болбочана, сотника Миколи Зелінського. Він отримав важке поранення в шию під час боїв за Кам'янську Слободу. Після двох тижнів у шпиталі він повернувся в полк. Та до командування він не приступив, так як був заслабкий, тож коли полк приїжджав на Слобожанщину, сотник отримав відпустку додому, в Черкаси. Після перевороту у Харкові сотник отримав наказ Болбочана негайно повернутися, аби очолити 1-й Республіканський полк. Добираючись до Харкова, він був заарештований з джурою на ст. Ромодан і вбитий гетьманцями після того, як вони дізналися що він з «повстанчеського полку»¹⁸⁶. Таким чином, Болбочан втратив одного з найхоробріших старшин та майбутнього командира полку. Замість нього в грудні командиром став сотник Роман Шелест, колишній комендант штабу 2-го Запорозького полку¹⁸⁷.

Активне формування дивізії розпочалося лише з кінцем бойових дій проти гетьманців. Та фактично, часу на систематичне вивчення військової справи та злагодження частин не було¹⁸⁸. Кадри дивізії було перекинуто в район Кременчука. Штаб дивізії та 1-ша бригада розташувалася в місті, а 2-га бригада – на Правобережжі, в Крюкові. Першим на фронт було перекинуто Республіканський полк, посилений панцерним потягом «Запорожець». Вже з 21 грудня починається активне перекидання дивізії на Харківщину, де й розпочинається їхня безпосередня участь в бойових діях¹⁸⁹. Республіканці відіграли свою роль в боях за Харків та підступах до нього. 9 січня на Харківському фронті діяли панцирний потяг,

---

¹⁸⁶ П-ий. До смерти забитого сотника Зелінського. Бюлетень Штаба Армії Головнокомандуючого Лівобережної України / ред. не зазнач. Кременчук, 1918. №10. 25.12. С. 1.

¹⁸⁷ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 493.

¹⁸⁸ Коваль Р; Юзич Ю. Полковник Болбочан. Спогади, свідчення, документи. Київ, 2020. С. 186.

¹⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 6.

дорошенківці, мазепинці і наливайківці, партизанська «летюча» кінна сотня, яка додатково прикриває фланги та веде розвідку¹⁹⁰.

З кінної сотні 2-го Запорозького полку, яка «не раз відзначувалася в боях» за період березня-листопада 1918 року, Болбочан починає розгортати 3-х сотенний кінний дивізіон. На прохання старшин і козаків, Болбочан став шефом підрозділу, який почав іменуватися кінним дивізіоном ім. Отамана Петра Болбочана на чолі з сотником Римським-Корсаковим. Дивізіон відзначився в боях проти більшовиків, махновців і збільшовичених повстанців. В першій половині січня дивізіон вирішують розширити в окремий полк. Після арешту частина збереглася, але згідно наказу О. Волоха їй заборонено було носити ім'я П. Болбочана¹⁹¹.

Сформувати в тих умовах абсолютно нову частину з добровольців теж було складно. Прикладом такого підходу може стати Окремий запорозький стрілецький курінь. Його почали формувати на початку січня з кадру комендантського куреня, евакуйованого з Харкова. Його чисельність на той момент була мала - 40-45 старшин і десятків козаків¹⁹².

Командиром нової формації призначили значкового Павла Шандрука, учасника походу на Крим 1918 р. На його та старшини прохання, курінь іменували запорозьким і він мав стати частиною корпусу. Штаб АЛУ на формування частини дав три тижні. Для швидшого комплектування, Шандруку підпорядкували Золотоношського та Хорольського повітових «воїнських начальників», які теоретично мали забезпечити частину поповненням. Від інтендантства АЛУ було виділено 20 тисяч карбованців на організаційну працю і харчування, «аж надто мало» за твердженням поручника¹⁹³. Місцева військова і цивільна влада

---

¹⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 92-93.

¹⁹¹ Монкевич Б. Чорні Запорожці: Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорожців. С. 4-6.

¹⁹² Р. С. Окремий Стрілецький Запорожський Курінь. (Причинки до історії Українського Війська 1917-1920 рр.). Літопис Червоної Калини. 1931. Ч. 10. С. 20.

¹⁹³ Там само.

була «зdezорієнтована» та пасивна, і допомогти не могла. Відзначалась також пасивність більшості і збільшовичення меншості¹⁹⁴.

Наказом Болбочана начальником залоги Лубен призначений 9 січня саме Шандрук¹⁹⁵. Так і не отримавши ні одного мобілізованого через зрив мобілізації, в курені приступили до добровільного комплектування. За два тижні до частини вступило всього півсотні осіб, переважно гімназистів та інтелігентної молоді. Вільний від вартової служби час було витрачено на вишкіл, аби «з них зробити хоч сяких таких вояків, щоб хоч навчити їх поводитися з крісом та гранатою»¹⁹⁶. Було організовано постачання і частково обмундирування вояків, у німців викуплено кілька коней та віз для обозу. На 20 січня курінь складався з 57 старшин і 51 козаків¹⁹⁷. Вже наступного дня вони «прийняли бойовий порядок»¹⁹⁸. Тим не менш, вже на еміграції січовий старшина Михайло Курах згадував, що такої формації на Лівобережжі «ніхто не бачив»¹⁹⁹.

Значно менше, але розгорталися і гарматні та технічні частини. Так, з окремої Запорозької кінно-гірської батареї знову було сформовано дивізіон, командиром якого 8 грудня 1918 р. був затверджений полковник Олекса Алмазов. На чолі нього він брав участь в боях за Харків, Полтаву та Кременчук і далі на Правобережжя.²⁰⁰ При корпусі формувався також 1-й Запорізький важкогарматний полк. Він довгий час набував боєздатності і в боях на Лівобережжі участі практично не брав. Після гарячкової підготовки батарей, поповнення запасів набоїв, харчів та упряжі зі складів в Кременчуці полк в складі 39 старшин, 900 вояків та 400 коней

---

¹⁹⁴ Там само.

¹⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 60.

¹⁹⁶ Р. С. Окремий Стрілецький Запорожський Курінь. (Причинки до історії Українського Війська 1917-1920 рр.). *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч. 10. С. 21.

¹⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 60.

¹⁹⁸ Там само. Спр. 62. Арк. 8.

¹⁹⁹ Курах М. Змарнована нагода. *Голос Комбатанта*. 1959. Ч. 3 (9). С. 28.

²⁰⁰ ЦДАВО. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 630. Арк. 83-84.

при 12-ти важких гарматах, на початку лютого 1919 р. був перекинутий на Галичину²⁰¹.

На базі кадрів одного з авіаційних загонів 8-го Катеринославського корпусу був відроджений 1-й Запорізький окремий авіаційний загін, який очолив сотник Олександр Єгоров.²⁰² Збереглися відомості від 26 січня 1919 р., коли в його складі було 7 «самольотів»²⁰³. Про активність авіації у цей час інформації в архівних джерелах та свідченнях очевидців не збереглося.

Таким чином, розгортання Запорозького корпусу було динамічним процесом. В кадрах частин був потенціал до швидкого розгортання, в першу чергу завдяки значній кількості понадштатних старшин та підстаршин. Особливо це стосується 2-го Запорозького полку, який був в доволі короткі терміни розгорнутий в Республіканську дивізію з 4 полків та допоміжних частин.

Найбільші труднощі полягали в тому, що часу на спокійну організацію практично не було. Запорожські сотні та полки, або брали активну участь в боях з гетьманцями, були залучені до вартової служби, захисту кордону або важливих об'єктів, наприклад залізничних вузлів. Вони мали лише тиждень умовного затишшя між боями після падіння гетьманської влади, який усіляко намагалися використати для нарощення боєздатності. Тим не менш, наступні важкі бої та втрати виснажували частини. Поповнення з числа добровольців не покривало всіх потреб, натомість мобілізовані не могли бути надійним елементом.

Також були труднощі із формування більш спеціалізованих частин - кінноти, артилерії та інших. Тут вже потребувалося більше часу,

---

²⁰¹ Д-р С. Б. та Ю. К. З Полтавщини під Белз. Спогади команданта “2-ї батареї 1-го Важко-гарматного Запорізького полку”. *Літопис Червоної Калини*. 1939. Ч. 4. С. 12.

²⁰² Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 155.

²⁰³ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 38.

матеріальних ресурсів та досвідчених кадрів, через що такі частини могли так і не стати боєздатними за ці майже 2 місяці.

3.3. Організація та ведення бойових дій на Лівобережжі

Здобувши Харків, Болбочан здобув зручну відправну точку для подальшої боротьби. В очільника республіканців на Лівобережжі було кілька варіантів дій - залишитися в місті для накопичення сил і поступового розвитку повстання або перейти до більш активних дій. Як зазначав А. Денікін, командувач республіканців обрав саме другий варіант: «не очікуючи накопичення і зосередження своїх сил, з наявними під рукою загонами» Болбочан розпочав наступ на Полтаву²⁰⁴. Це була очевидна наступна ціль для повстанців. Центр Полтавської губернії зі відданими Гетьману військовими частинами 6-го Полтавського корпусу, розташований на ключовому для наступу на Київ залізничному шляху.

Тож, з Харкова вирушає частина 2-го Запорозького полку під командою І. Дубового, маючи на меті поширення влади Директорії на Лівобережжі²⁰⁵. Невелика частина під командою Р. Шелеста, який став новим комендантом Харкова, залишилася в місті. Невдовзі німці змінили свою позицію до військ Директорії - запорожців роззброїли, змусили виїхати з межі міста і тимчасово запанували в Харкові, де втім залишилася місцева цивільна та військова українська адміністрації²⁰⁶. Єдиною суттєвою загрозою від гетьманців на Харківщині був Вовчанськ. Там під проводом повітового старости Неклюдова об'єдналися повітові сотні та інші розрізнені загони, але стрімким рейдом кармелюківців після 2-ох

---

²⁰⁴ Деникин А. И. Очерки русской смуты: Крушение власти и армии Февраль - сентябрь 1917. Мн.: Харвест, 2002. С. 352.

²⁰⁵ Тарнавський А. Історія 4-го Запорізького полку імені полковника Богуна (продовження). *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч. 3. С. 15.

²⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 4.

бойових зіткнень ця загроза була ліквідована²⁰⁷. Вирішивши цю загрозу, Болбочан міг діяти більш сміливо на Полтавщині.

Взяти саму Полтаву раптовим наскоком не було можливим. В місті вже знали про повстання почали готуватися до відсічі повстанцям. Як згадував командир Полтавського корпусу генерал Слюсаренко, було створено план оборони Полтавщини. Згідно нього, 11 пд мала захищати Полтаву з напрямків Харків - Люботин та Лозова - Костянтиноград. 12 пд мала прикривати ст. Ромодан від наступу з Бахмача та Кременчук від Правобережжя²⁰⁸. Та серед гетьманців єдності не було. На старшинському мітингу в 20-х числах листопаду, за свідченнями А. Денікіна, більшість учасників на заклик командування заявили, «готові битися виключно з більшовиками і лише в Полтаві, а проти Болбочана не підуть»²⁰⁹. Не допомагала навіть агітація самого Слюсаренка, який самостійно їздив по частинам корпусу і переконував офіцерів про небезпеки повстання²¹⁰.

В таких умовах взяття Полтави було справою часу. Активною атакою відділу запорожців на ст. Селещина та Божків вдалося вибити гетьманський броневик із загном, а пізнішою фланговою атакою ґрунтовими шляхами 26 листопада увійти в Полтаву. По дорозі до запорожців приставало чимало повстанців²¹¹. В самому місті в цей час вже діяли збільшовичені повстанці Військово-революційного комітету М. Шинкаря, які були пізніше роззброєні запорожцями²¹².

---

²⁰⁷ Кармелюки: до історії Запорозького полку ім. Отамана Янка Кармелюка Армії УНР. С. 51.

²⁰⁸ Слюсаренко В. А. На Мировой войне, в Добровольческой армии и эмиграции: Воспоминания. 1914-1921. С. 306.

²⁰⁹ Деникин А. И. Очерки русской смуты: Крушение власти и армии Февраль - сентябрь 1917. С. 356.

²¹⁰ Слюсаренко В. А. На Мировой войне, в Добровольческой армии и эмиграции: Воспоминания. 1914-1921. С. 304.

²¹¹ Тарнавський А. Історія 4-го Запоріжського полку імені полковника Богуна (продовження). Літопис Червоної Калини. 1931. Ч. 3. С. 15.

²¹² Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919). С. 219-220.

Наступні бої були вздовж залізниці на Київ. Так, з 4-го на 5 грудня республіканці спробували штурмувати ст. Хорол. За 3 версти від неї відбувся зустрічний бій, який після прибуття резерву гетьманців завершився відступом повстанців та втратою паротяга з платформою. Після відступу вони почали перегруповуватися південніше станції. Із заходу, по Лубенській дорозі, гетьманці відбили спробу наступу кінної частини та розсіяли її. Наступного дня повстанці продовжили активні дії²¹³.

Для контексту ситуації на Лівобережжі важливо розуміти, що від початку був альтернативний осередок повстання. Це був Конотоп і його околиці, де практично одночасно із запорожцями підняли повстання підрозділи 1-ї Козацько-стрілецької дивізії, також звані як сірожупанники. Їх очолив колишній сотник дивізії, М. Палій. Він був звільнений з гетьманського війська «за демократизм»²¹⁴. Внаслідок нечисельності сірожупанників та величезної площі Чернігівщини, наступ там розвивався поступово. Лише 13-го грудня, після важких боїв під Хоролом та Ромоданом, частини Республіканської дивізії розбили відділи гетьманців та німців, і нарешті взяли ст. Ромодан. З цього моменту їм вдалося нав'язати «безпосередній зв'язок з Палієм». Німці ж задекларували, що більше не будуть «виступати проти стальних запорожців»²¹⁵.

Після падіння гетьманського Києва та зречення П. Скоропадського припинили боротьбу поодинокі існуючі на той момент осередки спротиву. Останнім опанованим губернським центром на Лівобережжі став Чернігів, куди 16-го грудня урочисто вступив курінь сірожупанників, який вітали

---

²¹³ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 236, 238, 239.

²¹⁴ Коваль Р. Тернистий шлях кубанця Проходи: Документальний роман / Вид. 2-е, випр. І доповн. Київ-Вінниця, 2007. С. 57-59.

²¹⁵ Отаман Балбачан. Із Штабу армії лівобережжя України. *Республіканець* : щоденна соціалістична газета: орган Штабу Республіканських Військ Катеринославщини / ред. П. І. Коробчанський. Катеринослав, 1918. № 06. 15.12. С. 3.

представники УНС і самоврядування²¹⁶. Того ж дня, після короткого бою була взята Охтирка²¹⁷. Останні зіткнення з гетьманцями датуються 27 грудня, коли отаман Семесенко доповідав про бої з відділами Устимовича і Розманова в районі Баришівки²¹⁸.

В бойових діях під керівництвом Болбочана яскраво розкрилися елементи маневреної війни, характерної для цього етапу воєнних протистоянь на теренах колишньої імперії. Предметний аналіз маневреної війни здійснив Зенон Стефанів. На його думку, манєврова війна - відповідь на зміну формату війни на постімперському просторі після 1917 року. Замість мільйонних армій в окопах, тепер бої були між малочисельними військами зі слабшим технічним забезпеченням на дуже великій території. Це відновило рухливість та маневрування як основу планування бойових дій²¹⁹.

Війна велася довкола вузлових залізничних станцій. Бойові дії фокусувалася довкола них, так як контроль над станціями давав опанування навколишніх територій на десятки кілометрів довкола²²⁰.

Основною ударною силою були бронепотяги. Піхота оперувала в ближній зоні кількох кілометрів обабіч залізниць і підтримувала їх в наступі чи обороні. Натомість пересування на великі відстані здійснювалося потягами. Кінноту застосовували для глибших манєврових операцій та розвідки²²¹. Важливо не забувати і про те, що бойові дії відбуваються в умовах зими зі своєю специфікою. Як зазначав П. Дяченко, кіннота в умовах січня 1919 р. була менш манєвреною за піхоту, так як

---

²¹⁶ Б.а. Військо У. Н. Р. в Чернігові. *Нова Рада*. 1918. №237. 19 грудня. С. 4.

²¹⁷ Б.а. Місто Ахтирка на Харківщині занята Республіканським військом. *Республіканець: орган Штабу Республіканських Військ Катеринославщини* / ред. П. І. Коробчанський. Катеринослав, 1918. №9. 20 грудня. С. 3.

²¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 313.

²¹⁹ Стефанів З. *Українські Збройні Сили 1917-21 рр.* Ч. 1 : Доба Центральної Ради й Гетьманату. 2-ге справл. вид. 1947. С. 91.

²²⁰ Там само.

²²¹ Там само.

великі сніги та лід «не витримували коня з вершником» та обмежували можливість пересування верхи, а відповідно маневрування і дій на флангах²²².

Висновки Стефаніва знаходять відгук у споминах богданівця Б. Монкевича:

«Все військо перебувало в ешелонах і тільки на час бою виводилось в поле. Такий спосіб провадження війни видається дивним тепер, але тоді инакше переводити операцій не можна було, бо один полк в силі 1,500 багнетів боронив відтинок у 200 верстов по фронту. Без ешелонів наша армія вже в першому місяці війни була б знищена силою самих обставин. Були випадки, коли полк на протязі одної доби мусив відступити на 200 верстов у тил для того, щоби не бути відрізанім. Крім того, кожний полк має цілі ешелони майна, яке доводилося евакуювати під нас відступу. Постачання корпусного не було і кожна частина провадила його самостійно»²²³.

Важлива риса такого характеру війни - ініціатива поодиноких командирів, їхня несподіванка та особиста хоробрість, готовність виконати наказ попри перевагу ворога²²⁴.

Не минуло й тижня після падіння гетьманської влади, як розпочинаються вже масштабні бої проти більшовиків. Однією з перших сутичок став 5-денний бій за Вовчанськ і відступ з нього кармалюківців, на білгородському фронті - «безперервна бійка»²²⁵. Ці зіткнення стали підставою для того, щоб у телеграмі від 20 грудня 1918 р. 1-й отаман-квартирмейстер Штабу АЛУ військовий старшина Гейденрейх доповідав, що командувачам військ було дані накази зайняти демаркаційну смугу: Загородському - від Білгорода до Дебальцево, Палію - від Гомеля до Білгорода²²⁶. Щоб надати командирам більше повноважень, наказом по АЛУ Ч. 66 від 20.12.1918 року, П. Болбочан самостійно оголошує воєнний стан у смузі прифронтових повітів Харківщини - Білгородському, Вовчанському, Куп'янському та Харківському. На місцях наказувалося

---

²²² Дяченко П. Г. Чорні запорожці : спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. С. 36.

²²³ Монкевич Б. Слідами запорожців. Продовження. *Табора*. Ч. 7. С. 56.

²²⁴ Стефанів З. Українські Збройні Сили 1917-21 рр. Ч. 1 : Доба Центральної Ради й Гетьманату. 2-ге справл. вид. 1947. С. 92.

²²⁵ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 40-41.

²²⁶ Там само.

«рішуче боротися» з ворожими агітаторами та віддавати їх військово-польовому суду²²⁷.

Ситуація цього критично вимагала. Наприкінці грудня 1918 року на Харківщині розпочалася справжня анархія - банди знищували терени, тероризували населення та вбивали інтелігенцію і свідоміших селян, забирали хліб та інші ресурси, спалювали та руйнували населені пункти і підприємства²²⁸. Як зазначалося на сторінках «Ставки»: «Полоса на більшовицькiм фронті знищена цілковито», зокрема більшовиками було захоплено 1,6 млн пудів цукру номінальною вартістю 160 млн крб. Агітатори передують військам, гроші сиплються направо і наліво²²⁹.

Вже з 21 грудня відбувається фіксація масштабних боїв: «страшенні бійки» під Сумами, Білгородом, Куп'янськом (втрачений), на Катеринославщині - сутички з добровольцями та махновцями²³⁰. Приблизну лінію фронту зображено на схемі (Додаток 3).

Збройне протистояння наростало з високою інтенсивністю. Найбільш напруженими були бої за Харків 28-31 грудня 1918 р. В той момент отаман керував боями з Харкова, а 29 грудня газети повідомляли, що він особисто виїхав на Білгородський фронт²³¹. Тим не менш, фронтальний наступ переважаючих сил ворога, загроза відрізання залізниці на Полтаву, більшовицький виступ в самому місті, стрімке «червоніння» німецького гарнізону змусили Головнокомандуючого АЛУ в ніч з 1 на 2 січня евакуювати місто і відвести українські частини на лінію Богодухів - Люботин - Мерефа²³².

---

²²⁷ Бюллетень Штаба Армії Головнокомандуючого Лівобережної України / ред. не зазнач. Кременчук, 1918. Ч. 9. 24 грудня. С. 1.

²²⁸ Б.а. Банди на Харківщині. Ставка. 1919. Ч. 14. 1 січня. С. 3.

²²⁹ Б.а. Більшовики на Харківщині. Ставка. 1919. Ч. 15. 2 січня. С. 2.

²³⁰ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 6.

²³¹ Слово: щоденна церковно-громадська часопись. Київ, 1918. Ч. 74. 31 грудня. С. 2.

²³² ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 346.

З цих рубежів П. Болбочан починає підготовку для проведення наступних операцій. Після відступу отаман видає Наказ Республіканській Армії Лівобережної України ч. 070 від 3 січня 1919 р. Саме ним він готує передумови для контратаки і відбиття Харкова. Підлеглі війська він перегруповує в 4 окремі групи: Північна (Чернігівська) от. Палія, Харківська от. Загородського з окремим Лозівським загоном, Південна (Катеринославська) і Східна група, створена з 3-го Гайдамацького полку для утримання Донбасу. Перша з них мала розвивати наступ на Ворожбу - Коренево - Суми і з останнього тримати зв'язок з Харківською групою біля Богодухова. Відступаючі війська з Харкова мали обороняти залізниці Харків - Полтава і Харків - Лозова, «міцно тримати» важливі залізничні вузли. На Донбасі, через втрату прямих комунікацій створена окрема група, яку мав посилити 36 Полтавський пп²³³. Приблизна ситуація на полі бою ілюструється додатком (Додаток 4).

Болбочан звертав увагу командуючих груп на: «необхідність заняття і міцного тримання вузлів залізничних і ґрунтових шляхів, на піддержання зв'язку і ведення розвідки, як військової так і агентурної»²³⁴. Одразу після цього він починає підготовку контрнаступу, спрямованого відбити Харків у більшовиків. Головна ідея Болбочана полягала в тому, щоб не атакувати місто безпосередньо, а спільними зусиллями Північної і Харківської груп обійти місто з боку Дергачів і перерізати залізницю Білгород - Харків, якою відбувалося постачання та перекидання радянських військ.

Результати наступу красномовно описує командувач радянських військ, Антонов-Овсієнко:

«Біля Люботина становище виявилось серйозним. Наша розвідка встановила, що тут зосередилися головні сили отамана Балбочана (частини Слобідської та Запорізької дивізій) з численною артилерією і бронепоездами. Розраховуючи на те, що ми пов'язані зайняттям такого великого центру, як Харків, Балбочан 4 січня несподівано повів стрімкий наступ від Люботина, у головному напрямку до Дергачів,

²³³ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 57-57 зв.

²³⁴ Там само. Арк. 57 зв.

*погрожуючи нам у тил та відрізати нас від Білгорода. На початку йому вдалося потіснити частини 2-ї дивізії під Харковом. Тов. Бобирев виявив неабияку роззубленість. Деякий переполох охопив дорученців штабу фронту (“попали в пузырек”)*²³⁵.

Попри критичні моменти в червоних, операція зазнала невдачі. Більш того, частина полків зазнала важких втрат і вже не могла витримати подальших більшовицьких атак. Як зазначає М. Ковальчук: Спроба контрнаступу під Люботином, на думку автора, зазнала невдачі «внаслідок стратегічних прорахунків командування»²³⁶. Після виснажливих зіткнень попередніх днів, 6 січня після впертих боїв українські війська покинули Люботин і Мерефу²³⁷. Після цього, з впертими боями частини підпорядковані Болбочану повільно відступали в бік Полтави.

Отже, Болбочану на початках вдалося організувати доволі якісно операцію, спрямовану на ліквідацію осередків гетьманської влади на Лівобережжі. Взяття Полтави стало ще однією перемогою для Болбочана і сигналом для населення про зміну сил в регіоні на користь республіканців. Через слабкість та моральну дезорієнтацію гетьманців, це вдалося зробити відносно швидко, хоча на підступах до Києва розгорнулися більш затяжні та важкі бої. Тактика Болбочана не була чимось унікальним в тому часі та просторі. Вона була відповіддю на виклик малої чисельності сил, якими треба було контролювати величезні простори.

Практично без перерви з боїв проти гетьманців перейшли до протистояння з більшовиками. Вони були вже більш важким ворогом, який покладався не лише на силу власних загонів, але й активно використовував агітацію для розкладання морального стану українського війська. В умовах пасивності більшості населення та симпатій до більшовиків з боку окремих груп, організувати спротив новій агресії стало важким завданням. Саме такі комбіновані операції із залученням регулярних червоних військ,

---

²³⁵ Антонов-Овсеєнко В. А. Записки о гражданской войне. Т. 3. С. 109.

²³⁶ На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914-1921 років. / А. Руккас [та ін.]. Харків, 2016. С. 78.

²³⁷ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1 Спр. 67. Арк. 4.

збільшовиченого населення і навіть німецьких контингентів стало формулою успіху в боротьбі проти українських військ.

Найбільшою наступальною операцією у війні з більшовиками стала спроба наступу під Харковом. Прагнучи відбити щойно втрачене місто, Болбочан розробляє цілком прагматичний та можливий для реалізації план реорганізації війська та напрямків його атак. Але тут проблемою вийшла неправильна оцінка власних сил та спроможностей для реалізації усіх етапів операції. Після початкових успіхів, застрягнувши у важких боях, українські війська зазнали відчутних втрат від більшовиків, які поступово повернули собі ініціативу на полі бою.

3.4. Реагування на зовнішньо та внутрішньо політичні виклики.

Як військовому командувачу, наділеному широкими повноваженнями, Болбочану потрібно було взаємодіяти одразу з кількома внутрішньо- та зовнішньополітичними сторонами. Одними з найбільш важливими з них були німці. Початковий нейтралітет дуже швидко змінився на ворожість. Їхні активні втручання на Лівобережжі заважали планомірній організації влади та війська. Так, 2-го грудня німці обеззброїли ешелон у Полтаві, забрали ешелон худоби, призначеної для республіканського війська, арештували представників влади та виставили свою варту біля адміністративних установ, наступного дня захопили рухомий запас зброї ОЗД та вивезли всі кулемети з гвинтівками²³⁸. Згодом того ж дня, вони встановили повний контроль над Полтавою²³⁹. 13 грудня, після останніх боїв з гетьманцями на Полтавщині, Болбочан висуває ультиматум керівництву німецького гарнізону Полтави. Відчуваючи силу, він був готовий вести розмову так, як «присущі представнику самостійної республіки». Ультиматум Головнокомандуючого наказував німцям покинути Полтаву, перейти в район Перещепина-Санжари-Кобеляки, де

---

²³⁸ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 325.

²³⁹ Там само. Спр. 18. Арк. 234.

повантажитися у надані ешелони і виїхати в Німеччину. Всю зброю російського зразку та майно українського війська поверталось прийомникам отамана.²⁴⁰

Ультиматум та зміна воєнно-політичних обставин змушували німців у Полтаві і Харкові йти на поступки. Надаючи подібний ультиматум Харківському гарнізону, Болбочан зазначає мету: «показати всьому світу, що ми маємо досить сили і з нами всі мусять рахуватися»²⁴¹. 22 грудня війська Болбочана знову увійшли в Харків за згодою з німцями²⁴².

Для німців першочерговим завдання була організація евакуації з України. Так, більшовики пропонували їм мирне повернення своєю територією²⁴³. 18 грудня 2-й отаман-квартирмейстер Штабу АЛУ Литовчик наказував пропускати «на свою вітчизну» поодиноких німецьких солдатів з відповідними посвідченнями²⁴⁴. Але евакуація військових частин була ускладнена в силу різних обставин. Налагодженню нормальних взаємин німецька сторона теж чинила спротив. Так, 20 грудня німецьке командування розпорядилося підривати залізничні містки в зв'язку з наступом в районі Білгорода. Керуючий комісар залізниці Свергун звертався з проханнями вжити заходів із руйнуванням майна²⁴⁵. Через офіціоз була опублікована відповідь Німецькому генеральному командуванню в Харкові. 1-й отаман-квартирмейстер штабу АЛУ підполковник Гейденрейх просив негайно поінформувати про причини таких дій. І публічно попереджав про відповідальність німецької сторони, і

---

²⁴⁰ От. Болбочан. Із Штабу армії лівобережн. України. *Республіканець* : щоденна соціалістична газета: орган Штабу Республіканських Військ Катеринославщини / ред. П. І. Коробчанський. Катеринослав, 1918. №06. 15.12. С. 3.

²⁴¹ Там само.

²⁴² ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 4.

²⁴³ Шандрук П. Сили доблесті : мемуари. Київ, 1999. С. 42.

²⁴⁴ Б.а. Наказ отаману Штабу Армії Лівобережної України. *Республіканець* : щоденна соціалістична газета: орган Штабу Республіканських Військ Катеринославщини / ред. П. І. Коробчанський. Катеринослав, 1918. №8. 18.12. С. 4.

²⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 20.

«аби уникнути всяких непорозумінь», вони мали сконтактувати з місцевим командуючим, полковником Загородським²⁴⁶.

Завершення повстання розв'язало руки не лише Болбочану. Так, коли 18-20 грудня німці біля Куп'янська обеззброюють українські частини, 3-й Гайдамацький полк в районі Переїздна - Сватово - Попасна починає вже обеззброювати німців. Більше 1000 німців були знешкоджені, після чого відправлені без зброї на Харків²⁴⁷.

В кінці грудня стається стрімка зміна настроїв, пов'язана із ускладненням виїзду німецьких військ додому через українські терени. Намагаючись залучити німців на свій бік, більшовики пропонують їм транзит своєю територією. Це заохочує німців до більш ворожої активності до українців. Так, наприкінці грудня-початку січня в Харкові німці заявили про нейтралітет і відмовилися допомагати українцям²⁴⁸. За інформацією від УТА:

«Німці кинули фронтові позиції, продавали більшовикам стрілецьку зброю та артилерію або топили її в річках, аби не дісталася українцям, залишили за собою мости. Совдеп у Харкові діє в помешканні німецької депради і під її охороною веде агітацію»²⁴⁹.

Врешті-решт, після втрати Харкова між українським та німецьким вищими командуваннями було укладено угоду, згідно якої мали відправляти в день по 3 потяги з Полтави на Черкаси і 2 потяги з Конотопа на Київ. Та дотриматися її через брак палива та кризи на залізницях не було можливим²⁵⁰.

Іншим важливим зовнішнім фактором були взаємини з донськими козаками та добровольцями Денікіна. Взаємини з ВВД були вкрай напружені через питання територій та палива. Точкою такого напруження

---

²⁴⁶ Бюллетень Штаба Армій Головнокомандуючого Лівобережної України / ред. не зазнач. Кременчук, 1918. Ч. 9. 24 грудня. С. 1.

²⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 39.

²⁴⁸ Там само. Спр. 58. Арк. 53.

²⁴⁹ Б.а. Більшовики на Харківщині. *Ставка*. 1919. Ч. 15. 2 січня. С. 2.

²⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 173, 191.

стала ст. Дебальцево. За відомостями міністра шляхів УНР від 26 грудня, там було зібрано колосальну кількість вкрай потрібного Україні кам'яного вугілля - понад 900 вагонів. Наприклад, 300 вагонів з них мала отримати Лівобережна залізниця²⁵¹. І це в той час, коли в звіті про становище на залізницях від 27 грудня в контексті Лівобережної неодноразово згадується брак палива і прохання перекинути паливо з інших залізниць, «без чого прийдеться зовсім припинити рух»²⁵².

Та з політичного боку, ситуація була дещо складнішою. Ще 6-го листопада отаман Зимової станиці ВВД генерал Черячукин звернувся до військового міністра УД із передачею в тимчасове користування ст. Дебальцево та залізниць Дебальцево-Міллерово і Дебальцево-Звірево. Гарнізон донських козаків мав зайняти станцію у зв'язку з відходом німців. Вже 16-го листопада з ГУГШ відповіли, що з українського боку перепон цьому рішенню немає²⁵³. Тобто ця місцевість була зайнята з дозволу законного на той момент українського уряду.

Тим не менш, республіканці не визнавали законності за цим рішенням. Завдання вибити з Дебальцево Головний отаман поставив ще під час телеграфної розмови з Болбочаном 10 грудня:

«Я гадаю Пане Отамане, що Ви повинні зробити все, аби зайняти Крим і в першу чергу Дебальцево. Я маю доклад від представників запорізьських залізниць про значення дебальчевського району для цілої України щодо постачання вугілля, і наказую Вам подбати про те, що як тільки будуть зайняті ст. Дебальцево і інші в цьому районі, то негайно розпорядитись про висилку на Правобережну Україну певної кількості валок навантажених вугілем...»²⁵⁴

З другої половини грудня активізуються збройні сутички між українцями та добровольцями. В районі 18-20 грудня біля Попасної було підбито аероплан добровольців з 2 пілотами²⁵⁵. 20 грудня Гейденрейх

---

²⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 2537. Оп. 8. Спр. 10. Арк. 21-22 зв.

²⁵² Там само. Оп. 7. Спр. 1. Арк. 70.

²⁵³ Там само. Ф. 1077. Оп. 4. Спр. 6. Арк. 1-3 зв.

²⁵⁴ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. С. 192.

²⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 39.

сповіщав, що Гайдамацький полк отримав наказ негайно відбити в добровольців Луганськ і Дебальцево²⁵⁶. 20 грудня Отаман гайдамаків сповіщав, що проти нього зорганізований «спільний фронт із большевиків та чорносотенців»²⁵⁷. 21 грудня повідомлялося, що після гарячого бою здали Дебальцево і Алмазну²⁵⁸. 1 січня 1919 року НГШ наказував Болбочану вжити найрішучіших заходів для звільнення від добровольців вугільного району Катеринославщини та залізниці Катеринослав-Авдіївка для забезпечення вугіллям²⁵⁹.

Розвинути дії в цьому напрямку не вдалося через розгортання більшовицької агресії. Ситуація на фронті стрімко змінюється, українські війська відступають з цих територій після втрати Харкова. Остання вугільна «операція» відбулася 12 січня, коли курінь 36 пішого полку з броньованим потягом надсилається в Слов'янськ, але доїхавши до ст. Язиків прикриває евакуацію вугілля²⁶⁰.

Вугільна тема була одним з подразників у взаєминах Болбочана з внутрішнім керівництвом. Та взаємини Болбочана з очільниками Директорії і без того були вкрай складними. Найбільш позитивним моментом їхньої взаємодії стало падіння гетьманської влади. За уривками інформації з різних джерел, можемо констатувати, що 19 грудня Болбочан був у Києві. Того дня відбувався урочистий в'їзд Директорії УНР до столиці та відбувалися урочистості з нагоди перемоги над гетьманською владою²⁶¹. М. Галаган зберіг відомості про парадну вечерю в Українському клубі після параду на Софіївській площі. Серед всього, він зазначає «декларували свої позиції отаман Коновалець і (здається, тут же

---

²⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 40.

²⁵⁷ Бюллетень Штаба Армії Головнокомандуючого Лівобережної України / ред. не зазнач. Кременчук, 1918. Ч. 9. 24 грудня. С. 1.

²⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 6.

²⁵⁹ Там само. Спр. 46. Арк. 117.

²⁶⁰ Там само. Спр. 58. Арк. 168.

²⁶¹ Рубльов О, Реєнт О. Т. 10 : Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. / Україна крізь віки : в 15 т. Київ, 1999. С. 150.

підвищений із полковників) отаман Болбочан». Вже тоді в них виникли суперечності з командиром однієї з Дніпровських дивізій Данченком²⁶².

Цей уривок важливий ще й тим, що дозволяє приблизно датувати документ про підвищення Болбочана в отамани. Наказом Армії і флоту УНР, визнаючи відвагу і досягнення в боротьбі, відзначалося щодо Болбочана: «що в надзвичайно тяжких умовах провадив і провадить уперту боротьбу на Слобожанщині²⁶³». За це Болбочану разом з іншими чільними воєначальниками УНР (В. Тютюнником, Є. Коновальцем та О. Шаповалом) наказувалося іменуватися отаманами²⁶⁴. В той момент замість гетьманської було введено нову систему військових звань, і отаман був відповідником генеральського звання в армії УНР. Тож з середини грудня Болбочана коректно іменувати отаманом саме як за отриманим найвищим званням у ДА УНР того часу.

Збереглися відомості від В. Оскілка щодо того, що не лише парадні урочистості відбувалися того дня у столиці. Він занотовує, що тоді ж відбулася велика військова нарада за участі вищого військового та політичного керівництва УНР. Серед пропозицій, які обговорювалися, домінувала ідея про те, що «головні сили перекинути на захід і, разом з галичанами, ..., на короткому ударі покінчити з поляками війну», після цього «поважно зупинитися на східньому фронті», перекидаючи вивільнені війська на схід. Як зауважував В. Оскілко, Болбочан виступав в опозиції до таких пропозицій:

«І хоч полковник Болбочан вимагав звернути увагу на східний фронт, хоч на цьому стояв і увесь генеральний штаб, і зокрема я, (Оскілко – авт.) вказуючи на небезпеку з боку большевиків, і взагалі Московщини».

Натомість підсумкове рішення наради та орієнтовний план війни був кардинально протилежним: передбачалася війна на всіх фронтах, а задум

---

²⁶² Галаган М. М. З моїх споминів. Київ, 2005. С. 399-400.

²⁶³ У тексті далі: Лівобережній Україні (перекреслено).

²⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 3-3 зв.

полягав у активних діях на заході, натомість на півдні та сході мали стримувати ворожі акції до перемоги над поляками²⁶⁵.

Ця зустріч стала останньою позитивною подією у взаєминах між Болбочаном та Директорією. Чимало політичних закидів і критики стосовно Болбочана можемо зустріти у доробку тодішнього голови республіки, В. Винниченка. Якщо коротко сформулювати основні докори, то маємо таку ситуацію:

*«Розгін зїздів, розстріли й пороння різками, цілування ручок княгиням, збереження гетьманців, безчинства, сваволя балбачанівської офіцерні, яка здебільшого була руська».*²⁶⁶

Не можна оминути й того, як Винниченко характеризує Болбочана: «виразний і свідомий український реакціонер», «ворог робітництва, політичний неук, один із плеяди «національних героїв»». Він звинувачує Болбочана в тому, що він «підірвав і навіть убив на всьому лівобережжю авторитет і вплив Директорії», намагався зірвати мир з РСФСР, здав Харків і втік в Кременчук з грошима, звідки думав вирушити до Дон або до Денікіна.²⁶⁷

Після розгону робітничого зїзду у Харкові, В. Винниченко «поставив С. Петлюрі, як «Головному Отаманові українських військ» вимогу, щоб цього «діяча» було зміщено або, принаймні, послано до його «комісара для контролю в його політичних виступах і діяльності». За словами Винниченка, С. Петлюра «взяв під свою оборону Балбачана» й нікого до нього не послав, посилаючись на те, що Болбочан діяв відокремлено від них, крім того Балбачан може образитись, а він є «головна наша мілітарна сила на Харківщині й усьому лівому березі».²⁶⁸

Цікаву інтерпретацію цих подій надає А. Граціозі: Петлюра намагаючись зберегти «за будь-яку ціну» підтримку армії та вірність

---

²⁶⁵ Оскілко В. Між двома світами. Частина 1. 1924. С. 16-17.

²⁶⁶ Винниченко В. Відродження нації. Т. 3. С. 181.

²⁶⁷ Там само. С. 145-146.

²⁶⁸ Там само. С. 147-148.

отаманів фактично «дав карт-бланш» Болбочану, який «здавалося, на Лівобережжі віддав перевагу боротьбі з українськими соціалістами замість боротьби з росіянами»²⁶⁹. Та насправді, на думку низки дослідників, взаємини між Петлюрою і Болбочаном теж були антагоністичними. Витоки цього протистояння вони виводять ще з часів першої більшовицько-української війни, коли нараді в Гнатівці у лютому 1918 р. між ними сталася суперечка. Тоді на думку авторів, і зародилася як нелюбов до запорожців, так і особиста неприязнь Петлюри до Болбочана²⁷⁰. Коли ж Болбочан стає фактичним підлеглим Петлюри, як Головного Отамана, то ситуація починає загострюватися. На початку повстання вона була не така помітна, тому що сторони були зацікавлені один в одному, натомість після перемоги над Гетьманом і початком протистояння з більшовиками ситуація загострюється. Яскравим свідченням цього є порівняння двох телеграфних розмов: 10 грудня між Петлюрою та Болбочаном, і 11 січня між Болбочаном та Осецьким як представником Головного отамана. Якщо перша розмова вкрай оптимістична, наприклад Петлюра наголошує на необхідності повторення Кримської операції і повернення контролю над півостровом, то в січні Болбочан висловлюється значно критичніше в адресу військового керівництва.²⁷¹

Варто зауважити, що критичні оцінки притаманні еміграційному опису подій, натомість в інтерв'ю від 1 січня 1919 р. Голова Директорії зазначав: «Совітська Росія невідомо з яких причин провадить військові операції проти Української Республіки», з метою захоплення ресурсів і настільки агресивним поведженням до українців, що спонукає думати про «замахи на нашу національність». З іншого боку, зауважує про тяжке

---

²⁶⁹ Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918-1919 годы. Москва, 1997. С. 96.

²⁷⁰ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. С. 16.

²⁷¹ Брицький П., Юрійчук Є. Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Болбочана. С. 66-75.

становище Донецького басейну через донських козаків.²⁷² Підтвердженням того, що мова йде не лише про публічну позицію може бути щоденниковий запис Винниченка за наступний день, 2 січня: «Ні, не стара буржуазна Європа, а соціалістична молода Советська Росія йде на нас збройною навалою...»²⁷³

Намагаючись донести інформацію до вищого керівництва, Болбочан сподівався на підтримку свідомого українського громадянства. 6 січня з ініціативи Болбочана у Полтаві скликається нарада представниками громадських організацій Харківщини та Полтавщини. Отаман особисто бере в ній участь. За результатами обговорень, учасники наради «категорично вимагає негайної допомоги» для захисту Полтавщини, інакше загинуть колосальні ресурси, «без яких загине Київ і вся Україна»²⁷⁴.

Щоб передати результати наради, до Києва відправляється делегація від учасників, очолювана відомим українським діячем П. І. Чижевським. Вже 8 січня вона прибула до Києва та відвідала Директорію. Зустріч полтавчан з керівництвом республіки не дала миттєвих результатів. Як занотовував Є. Чикаленко: «Не знаю, що вигідає Директорія і кого вона зможе послати», оскільки січові стрільці були єдиним доступним військом у Києві, але без них безпека столиці була б під загрозою.²⁷⁵

Важлива також ідея військової диктатури, яка обговорюється на цій нараді. За нею можна було вгадати вплив думок хліборобського середовища. Для Директорії хлібороби-демократи були ворожою силою. 20 грудня, на представленні Декларації Директорії УНР, Дмитро Донцов від імені УДХП єдиний серед присутніх рішуче висловив несприйняття

---

²⁷² Голова Директорії Української Народної Республіки про сучасне становище України. (Інтерв'ю). Ставка. 1919. Ч. 14. 1 січня. С. 2.

²⁷³ Винниченко В. Щоденник. С. 310.

²⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 115.

²⁷⁵ Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919). С. 240.

урядового курсу. Саме в цей момент лідери хліборобського руху починають працювати над планом із встановлення твердої влади в Україні. Та не лише з Болбочаном працювали хлібороби. 5 січня вони мали дві конфіденційні зустрічі з Євгеном Коновальцем. Результати розмови полковник мав передати «найбільш міродатній особі», тобто С. Петлюрі. Та ці спроби не вдалися.²⁷⁶

Тут варто зауважити, що ідея військової диктатури в той час не була притаманна лише Болбочану. Вже 16 січня на «державній нараді» політичного керівництва УНР представники січових стрільців, зокрема О. Назарук, запропонували замість Директорії створити військовий «тріумвірат» з С. Петлюри, Є. Коновальця та А. Мельника, але ця ідея підтримки не здобула.²⁷⁷

На заваді цьому варіанту розвитку подій могло стати те, що серед військових теж не було єдності. Окрім конфліктів з центральною владою, в Болбочана загострюються взаємини із частиною військового керівництва. Найвиразнішим з них був антагонізм, який зароджується в цей час з Василем Тютюнником. Останній з самого початку був активно залучений до повстання проти Скоропадського, після початку якого став начальником оперативного відділу штабу республіканських військ, а з кінця грудня 1918 р. - 1-м помічником начальника штабу ДА УНР.²⁷⁸ Тютюнник був одним з небагатьох, хто реалістично розглядав загрозу більшовицького наступу та намагався усіляко прискорити формування війська та ГШ як органу управління ним. Як зазначає Я. Тинченко, саме він був «єдиним хто вже в грудні зреагував на тривожні телеграми полковника Болбочана».²⁷⁹

---

²⁷⁶ Донцов Д. Рік 1918. С. 122-127.

²⁷⁷ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі : у 3 кн. / С. Кульчицький. Київ, 2013. Кн. 1 . 2013. С. 297-298.

²⁷⁸ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Київ: Темпора, 2007. Кн. 1. С. 445.

²⁷⁹ Там само. Кн. 2. С. 125.

Та стосунки з Болбочаном у нього не склалися. В Болбочана з ним стався конфлікт через поведінку Тютюнника в Полтаві²⁸⁰. Про цей візит практично не збереглося інформації. З відомостей залізничників, вдалося ідентифікувати дату його перебування на Лівобережжі. У відомостях за 11 січня маємо інформацію, що: «Приїздив представник Директорії Овдієнко та Тютюнник виїхали з Полтави»²⁸¹. У відкритому листі від 26 січня, він критикує Тютюнника та тих, «котрі засіли в Генеральному Штабі», по своїй більшості «не хваховці». Щодо самого Тютюнника, Болбочан не стримує емоцій:

«такі як Тютюнник просто дрібний інтриган і нечесний чоловік, бо як би він був чоловік чесний, то будучи молодим старшиною, мало знаючим військову справу, та ще не старшина Генерального Штабу, йому не хватило б нахабства стати на чолі Генерального Штабу, а він став і став усім заправляти і все не на користь Україні а на користь своєї дешевої натури, за нього самі кажуть його розпорядження і особливо його поводження в Полтаві»²⁸²

Осавул І. Барило більше розкриває причини конфлікту Болбочана-Тютюнника. Перебуваючи у Полтаві в штабі Болбочана, після розмов про становище на фронті, він «накинувся» на штабістів із претензією, чому запорожці досі носять відзнаки військових ранг, затверджених за Гетьманату, та не мають червоних бинд під кокардою. Як згадував Барило, «всі слухали мовчки», аж потім Болбочан заявив Тютюнникові, аби він

«зняв сам і то зараз зі своєї шапки червону бинду - як емблему комунізму і поневолення вже значної частини УКРАЇНИ большевицькими ордами, що стало сунуть з півночі в Україну».²⁸³

Імовірно, гострий конфлікт з військовим командуванням, невдачі на фронтах та гостра недовіра з боку політичного керівництва спричинилися до того, що сферу відповідальності Болбочана суттєво зменшують. Під час роботи в архіві було віднайдено неопублікований раніше документ - Наказ

---

²⁸⁰ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. С. 201.

²⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 2537. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 1 зв.

²⁸² Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. С. 200-201.

²⁸³ Там само. С. 338-339.

ГУВ УНР ч. 32 від 12 січня 1919 р. (Додаток 12). Згідно нього, розпорядженням Головного Отамана фронт Лівобережної України ділився «для зручності» на два частини, безпосередньо підпорядкованих Ставці: Чернігівський частини отамана Поліщука у складі Чорноморської та Сірожупанної дивізій, 5-го корпусу та окремих загонів. Харківський частини отамана Болбочана у складі Запорозького корпусу, 6-го Кадрового корпусу, отряду Гулія та окремих загонів. Розмежувальною лінією для частин були ст. Ворожба-Ромодан-Кременчук.²⁸⁴

Обійнявши найвищу військову посаду в краї, Болбочан був змушений вирішувати і низку політичних питань. З одного боку, німецький фактор був однією з найбільших загроз для стабільності республіканської влади на Лівобережжі. Взаємини з німцями були складними ще й тому, що значною мірою вирішення головних потреб німецьких військ було в руках центрального керівництва держави, а не одного з її воєначальників. Намагання скористатися силою для підвищення авторитету в їхніх очах з початком більшовицької агресії зіграло свою роль, коли частина німців фактично була союзником для радянських військ.

Стосунки з Доном теж мали бути полагожені на міждержавному рівні, натомість Болбочан в межах своїх сил і компетентностей міг реалізувати лише обмежену військову операцію з повернення тимчасово втрачених територій.

Взаємини з політичним керівництвом УНР в Болбочана теж були вкрай напруженими. З двома головними діячами Директорії, В. Винниченком та С. Петлюрою, в Болбочана був антагонізм, заснований на ідеологічних відмінностях в поглядах на політичний устрій та розбудову війська. Дуже часто, це несприйняття переходило на особистісний вимір. Ідея військової диктатури, яка була озвучена після наради в Полтаві, як бачимо, не могла здобути підтримки серед керівництва республіки.

---

²⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 214.

Натомість вона могла стати джерелом підвищеної тривоги через можливу загрозу «бонапартизму».

Ще один конфлікт, який впливав на можливості та долю Болбочана, стало зіткнення з Василем Тютюнником. Саме в руках цього харизматичного старшини було фактичне керівництво організацією апарату та військового будівництва в УНР в досліджуваній хронологічний період. Квінтесенцією можливих непорозумінь став відкритий конфлікт між отаманами під час візиту Тютюнника до Полтави.

Наслідком всіх протиріч та незадоволенням перебігом бойових дій на Лівобережжі став наказ ч. 32 від 12 січня, згідно якого зона відповідальності та набір підпорядкованих Болбочану військ був суттєво обмежений. Відтепер, загальне керування обороною Лівобережжя здійснювали з Києва. Відповідальність Болбочана полягала в обороні Полтави та бойових діях на Харківському напрямку, маючи при цьому менше резервів та повноважень.

Розділ 4. Командувач Харківського участка (фронту) (12.01.-22.01.1919).

4.1. Спроба організації оборони Полтави

З 12 січня 1919 р. П. Болбочан командує значно зменшеним угрупованням військ на Харківському напрямку. Його зона відповідальності відтепер обмежувалася прикриттям міст Полтави та Катеринослава, а назва групи свідчила про бажання влади відбити назад Харків. Саме в цей час більшовики, після кількох днів умовно затишшя, відновлюють активні бойові дії проти українських військ.

13 січня 1918 р. більшовики двічі атакують запорожців поблизу станції Коломак. Якщо першу атаку українським військам вдалося відбити і навіть контратакувати, то ввечері того ж дня, внаслідок повторних атак з фронту та флангу вони були примушені до доволі масштабного відступу в район ст. Божкове. Там їм вдалося затримати оборону ще на один день²⁸⁵.

14 січня о 2:45 Болбочан телеграфує в Київ: «Частини корпусу запоріжського до бою майже не здатні через малу чисельність і перевтому». Полковник викликав останні резерви - 28-й пп з Пирятина і 32-й полк з 11-ї дивізії. Зі станції Лозової він планував перекинути 3-й Гайдамацький полк. Трохи згодом отаман телеграфує до ГШ та ВМ: «прийняти всі можливі заходи, щоб прибула допомога захистити Полтаву», в першу чергу - січовиків. Тоді ж отаман наказав розпочати евакуацію «гражданських інституцій» з міста²⁸⁶. Перші чутки про цей процес були ще з початку січня, коли поодинокі старшини отримали розпорядження бути готовими до відступу з міста²⁸⁷. 15 січня українські війська вже займають свої позиції на північ від міста та вже відбиваються від

---

²⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 38, 44, 91.

²⁸⁶ Там само. Арк. 23-25 зв.

²⁸⁷ Андрієвський В. 3 минулого. Т. 2 : Від Гетьмана до Директорії : [у 2 ч.]. Ч. 2 Директорія. 1923. (Бібліотека «Українського слова» : ч. 42). С. 48.

«більшовицьких розвідників»²⁸⁸. Ситуацію з лінією фронту між більшовиками та українськими військами в цей час ілюструє схема (Додаток 7).

16-17 січня стало для П. Болбочана періодом, коли він починає втрачати управління над військами. Вкрай тривожною ситуацією була на півдні. Його зв'язок з групою Гулого в Катеринославі був практично відсутній. Погіршувалася ситуація в районі ст. Лозова, де запорожці прикривали залізницю Харків-Катеринослав від наступу більшовиків. Діюча там група у складі 3-го Гайдамацького, 4-го Запорізького ім. Б. Хмельницького та 36-го Полтавського полків мала налагоджений зв'язок через Константиноград «з Балбачаном, ... , який в той час знаходився в Полтаві». Ці підрозділи «в оперативному відношенні підлягав тільки загальним директивам штабу фронту, в решті ... цілком самостійним»²⁸⁹.

16 січня більшовики відновили активні дії з району Мерефи та підійшли до останньої перед Лозовою ст. Панютино. Під гарматним обстрілом курені богданівців почали займати позиції безпосередньо перед Лозовою. В цей момент надходить інформація від сотника О. Волоха про те, що 3-й Гайдамацький полк за наказом Болбочана терміново від'їжджає на Полтаву, а решта частин, під командою богданівця сотника С. Лазуренка, продовжує захищати Лозову²⁹⁰.

З огляду на мапу бойових дій, важливість захисту Лозової полягала в тому, що це важливий залізничний вузол, який прикриває від більшовиків з Харкова як Полтаву, так і Катеринослав. Попередні активні дії дозволили дещо відбити наступальний запал махновців і відійшов до Павлограда. Як зазначає учасник подій: «була надія, що з відступом Махновців вдасться вдержати Лозову проти одних большевиків»²⁹¹.

---

²⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 68.

²⁸⁹ Монкевич Б. Слідами запорожців. Продовження. Табор. Ч. 7. С. 56.

²⁹⁰ Там само.

²⁹¹ Там само.

Тим не менш, брак військ на Полтавському напрямку потребував перекидання звідси військ. Як зазначається у звіті ГУ ГШ, Гайдамацький полк «нарешті ... відійшов для усилення правого крила Харківської групи».²⁹²

15-17 січня гайдамаки від'їхали в бік Полтави, а решта частин зосередилися вже в самій Лозовій. Тоді командир Богданівського полку сотник Лазуренко викликав штаб фронту.²⁹³ Борис Монкевич так передає розмову Болбочана з командиром Лозівської групи:

«До апарату підійшов сам полковник Балбачан. І довго його інформував про становище на фронті і в запллі. Я був тоді присутнім при тій розмові і, як тепер собі пригадую, Балбачан старався підбадьорити нас різними обіцянками про допомоги, які він мав одержати від уряду. Говорилося і про Січових стрільців, і про корпус Гуцулів, і що нам пришлють панцерний потяг. Кінцевим результатом цієї розмови був наказ Балбачана утримувати Лозову за всяку ціну. Про те ж, що робити в разі невдачі, нічого не говорилося. Я це підкреслюю для того, що це послужило причиною до пізнішої трагедії нашого полку»²⁹⁴.

Большевики тим часом, зайнявши залишене Панютино, розвивали наступ на Лозову²⁹⁵. В 15 годині було одержано телеграму про аварію ешелону гайдамаків коло Костянтинограду, а вже в 16 годині зв'язок з Полтавою втрачений. Більше комунікації зі штабом Болбочана не було. Командування групи у зв'язку з попереднім наказом отамана, початком ввечері нового потужного наступу більшовиків та браком інформації про бої на інших напрямках почало відхід зі ст. Лозова. На нараді командирів на чолі з сотником Лазуренком було обговорено два варіанти подальших дій: відхід на Полтаву (150 верст) без певності у можливості прориву похідним порядком на більшу відстань і непевну долю Полтави або рух на Катеринослав (100 верст) з втратою залізничних ешелонів і майна через контроль Махном Павлограда. Вирішено прориватися в Катеринослав²⁹⁶.

---

²⁹² ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 80-80 зв.

²⁹³ Монкевич Б. Слідами запорожців. Продовження. Табор. Ч. 7. С. 56.

²⁹⁴ Там само.

²⁹⁵ Там само.

²⁹⁶ Там само. С. 57-59.

Відсутність чітких інструкцій з боку Болбочана призвело до того, що Лозівська група Лазоренка діяла на власний розсуд, щоб не допустити загибелі військ. Як зазначав учасник подій, сотник Б. Монкевич:

«Коли б у своїй розмові по апарату полковник Балбачан хоча одним словом натякнув про відступ, у разі небезпеки, на Полтаву, це вплинуло б рішуче на постанову командування групи про відхід на Полтаву. Цим би було врятовано величезне майно, яке малося в ешелонах при групі, як рівнож і не загинув би цілий 2-й курінь Богданівського полку»²⁹⁷.

Монкевич не перебільшував. У ході відступу був втрачений 2 курінь під командою значкового Верещагіна, який прикриваючи в темряві відступ, дезорієнтувався на місцевості та був розгромлений більшовиками. Колосальними були матеріальні втрати. Богданівський полк мав 4 ешелони по 30 вагонів з майном, ще один подбінний ешелон мав Полтавський полк. «Ешелони були щільно навантажені різним майном, яке забрали ще з Мереф'янських складів і по дорозі... й сотої частини того майна наш обоз не міг підняти,— така велика була його кількість.» Все майно разом з ешелонами при відступі було спалене богданівцями²⁹⁸.

Фактично, саме 17 січня Болбочан втрачає управління над підпорядкованими йому групами військ. Як з Лозівською групою, так і тими військами, які розташовувалися на захід від Полтави. Отаман відправляє 17 січня в цей район військового старшину Величковського як організатора в районі Ромодана групи прикриття залізниці Полтава-Київ. Він мав зібрати під своє керівництво розрізнені частини частин 28 Стародубського пп та інших частин, що відмовилися битися з більшовиками під Полтавою²⁹⁹. Та після цього, сталий зв'язок з ним зникає. Не можуть скомунікувати зі штабом й інші командири. Наприклад, комендант Окремого запорізького стрілецького куреня П. Шандрук вже з 16 січня не міг з Лубен зв'язатися телеграфічно з штабом АЛУ в

---

²⁹⁷ Монкевич Б. Слідами запорожців. Продовження. Табор. Ч. 7. С. 59.

²⁹⁸ Там само. С. 60.

²⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 2.

Кременчуці та був змушений безпосередньо зноситися з Генеральним Штабом у Києві для подальших вказівок щодо бойових дій³⁰⁰.

Важливим документом є віднайдена в ЦДАВО доповідь «Обстановка на большевицькому фронті» від 10:00 17 січня 1919 року неідентифікованого авторства. З контексту можемо зрозуміти що її написав один зі старшин, підпорядкованих Болбочану³⁰¹.

Висновки невідомого автора звучать промовисто: «Ясно, що Полтава зараз буде оставлена нашими частинами». Задля реалізації наступу на Харків-Полтаву необхідно першочергово заволодіти ініціативою на чернігівському напрямку. Контратака та відбиття Чернігова і міцний контроль над Бахмачем мали забезпечити наступ на Полтаву від удару у фланг і тил. Інакше «начинати операції на Полтаву не в яким разі не можливо. Всяке інше рішення доведе до катастрофи»³⁰².

Попри втрату зв'язку з фланговими групами, запорожці продовжували бої за саме місто. 17 січня з Полтави телеграфували, що «на ст. Полтава-Сортувальна триває бій, наші війська прохають надіслати набоїв, яких немає».³⁰³ В той же день, на ст. Полтаву-Київську прибувають перші підрозділи ударної групи СС Р.Сушка. Їхній наступ на Полтаву, попри часткові успіхи на початках, завершився невдачею. Після цього група відійшла в район Миргорода на перегруповання.³⁰⁴ Тим не менш, ця атака допомогла виграти ще трохи часу і продовжити на 20-30 годин бої за місто. Ключовими факторами поразки в місті стали активні дії регулярних більшовицьких військ з боку Харкова, наступ на місто з північного боку збільшовичених повстанців, наявність їх прихильників серед містян, поганий моральний стан серед мобілізованих в українському війську,

---

³⁰⁰ Р. С. Окремий Стрілецький Запорожський Курінь. (Причинки до історії Українського Війська 1917-1920 рр.). Літопис Червоної Калини. 1931. Ч. 10. С. 21.

³⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 3.

³⁰² Там само.

³⁰³ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 43. Арк.189.

³⁰⁴ Історичний воєнний альманах. Вінніпег, 1929. С. 53.

схильність частини з них до втечі або дезертирства в непевних умовах³⁰⁵. Все це не дозволяло надійно організувати оборону міста з різних напрямків.

Прорив 3-го Гайдамацького полку з Лозової на Полтаву теж не покращив ситуацію на фронті. Більше того, пануюча в полку атмосфера несла загрозу для інших частин. У звіті від 16 січня, погляди гайдамаків описувалися наступним чином: «Козаки твердо стоять на охороні інтересів свого народу. Вони згодні на любую владу, навіть «совітську», аби тільки українську.» Більше того, вони ще й були налаштовані «рішуче проти допомоги Антанти, бо це доведе до того, що було при німцях»³⁰⁶. Розгорнуті свідчення про настрої О. Волоха та гайдамаків у цей час зберіг М. Крат.

О. Волох спочатку відмовився підпорядковуватися йому, «бо вперше вас бачу, а до того ж мій полк чисельно більший за всю вашу дивізію». Пізніше він погодився на ситуативну взаємодію. Висловлюючи невдоволення боротьбою проти «власного народу», він просив Крата про приїзд отамана Болбочана для «обговорення ситуації»³⁰⁷. Далі пряма мова:

«Я знав, що Волох є дуже «червоних переконань» і є антагоністом Болбочана, котрий поперше був втіленням українського державника, а подруге вояка без жадних демократичних чи соціалістичних нахилів, як Волох»³⁰⁸.

Попереджений про можливість підступних дій з боку Волоха, отаман до Полтави не приїхав. Натомість П.Болбочан приймає рішення про залишення Полтави, яке було ухвалено під впливом того, що активний наступ на місто з північної сторони розпочали пробільшовицькі повстанці з району Диканьки-Будище. Республіканська дивізія мала прикривати

---

³⁰⁵ Коваль Р; Юзич Ю. Полковник Болбочан. Спогади, свідчення, документи. Київ, 2020. С. 198.

³⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 62.

³⁰⁷ Крат М. Козацькому роду нема переводу. С. 57.

³⁰⁸ Там само.

відступ з району Полтави-Південної (або ж Полтави-Слобідської) до завершення евакуації і потім відійти на Кременчук³⁰⁹.

У Полтаві розпочався хаос. Евакуацію належним чином не вдалося zorganizувати, як власне і завершити. У Полтаві залишилося дуже багато залізничного майна, паротягів і телеграфних апаратів, так як не було чим вивозити майно. Відзначали також недбалість деяких осіб, причетних до евакуації.³¹⁰ Трофеями червоних в місті стали бронепотяг, 2 броньовика, 6 76 мм і 1 152 мм гармат, 20 кулеметів і багато іншого коштовного майна³¹¹.

19 січня в 01:45 П. Болбочан з Кобеляк надсилає телеграму в ГШ. Він повідомляє про відступ своїх військ з лінії ст. Крутий Берег - ст. Полтава-Південна на східних околицях Полтави, після попереднього дня важких боїв. Прибуття підкріплення більшовикам з півдня від Лозової, в умовах відсутності власних резервів та перевтоми військ, змушує П. Болбочана відводити частини Запорозького корпусу на Кременчук, нав'язуючи ворогу ар'єргардні бої. Як зазначав сам отаман: «Січеві стрільці не змінили мого становища к лучшему»³¹². У звіті ГУ ГШ станом на 10 ранку наводяться помилкові застарілі відомості про «жорстокі бої наших військ за Полтаву» і місто «в наших руках»³¹³.

Таким чином, спроба втримати Полтаву Болбочану не вдалася. Причиною тому стала низка обставин: виснаження військ, паніка серед мобілізованих, відсутність серйозних резервів, наявність пробільшовицьких повстанців у місті та його північних околицях. З втратою цього потужного комунікаційного та залізничного вузла було порушено управління та зв'язок між підпорядкованими йому частинами. Відхід з міста став причиною втрати керованості Харківської групи військ,

---

³⁰⁹ Там само. С. 56.

³¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 38.

³¹¹ Антонов-Овсеєнко В. А. Записки о гражданской войне. Т. 3. С. 193.

³¹² ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 176-177.

³¹³ Там само. Спр. 40. Арк. 164.

яка відтепер складалася щонайменше з 3 ізольованих одна від одної частин, що рухалися в напрямку Ромодана, Кременчука та Катеринослава.

Втрата чергового губернського центру була відчутним ударом по репутації П. Болбочана та вагомою політичною втратою для керівництва республіки. Все це сприяло послабленню його популярності у столиці та було однією з публічних підстав для різноманітних політичних звинувачень.

4.2. Арешт Петра Болбочана.

Закономірним продовженням конфлікту Б. Болбочана з Директорією УНР та Генеральним штабом стало максимальне загострення ситуації в з 19 по 22 січня 1919 р.

Перш за все, варто зауважити, що зрада серед вищого командного складу армії УНР того часу не була чимось унікальним. Як один з прикладів такої поведінки серед вищого командування, можна згадати про командира 3 Одеського корпусу, отамана Дмитра Філатьєва. Це був генерал-лейтенант РІА, який у грудні 1918 р. добровільно перейшов на бік Директорії. Вже з 12 грудня він був призначений т.в.о. командира корпусу. На початку січня 1919 р. він переходить на бік Добровольчої армії та тікає до Одеси. Це не було дивним, так як отаман приховав свою попередню службу в Київському центрі Добровольчої армії³¹⁴. Практично всі командувачі дивізій на Лівобережжі, призначені гетьманом, впродовж листопада 1918 - січня 1919 рр. перейшли на бік Краснова або Денікіна³¹⁵. Наприклад, командувач 16 пд ген. хор. І. Свірчевський 28 грудня 1918 р. подав прохання про зарахування в ДА УНР, і того ж дня виїхав до контрольованої білогвардійцями Одеси³¹⁶. Показовим був випадок з

---

³¹⁴ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Кн. 1. С. 454.

³¹⁵ Там само. С. 34, 44, 162, 422-423.

³¹⁶ Там само. С. 391.

командиром 3 кінної дивізії, ген. хор. І. Барбовичем, який разом з частиною кадру дивізії здійснив кінний рейд на з'єднання з Добровольчою армією Денікіна³¹⁷. Тож проблемне сприйняття можливої зради мало певне підґрунтя в ставленні до вищого командування серед особового складу республіканського війська. Тим не менш, закинути подібні Болбочану, людині яка від початку повстання і до цієї миті діяла виключно під національним прапором та гаслами³¹⁸, було непросто.

Втрата Полтави після серії боїв 16-19 січня лише загострила становище Болбочана та підозри до нього. Вже 18 січня телеграмою з Києва інформували, що штабу ударної групи СС відтепер підлягають і війська отамана Болбочана. Надзвичайно важливою є віднайдена примітка на телеграмі чорнилом від руки:

*«отаману Балбачану по наказу головного отамана приказую для докладу прибути до його в м. Київ, передав командування своїми військами своєму замиснику. О виконанні цього наказу донести. За начгенштабу Тютюнник».*³¹⁹

Наступного дня, 19 січня, о 15 годині з Києва отаману Сушку передавали:

*«З огляду на необхідність дати Запоріжському кошу віддих наказую відправити його до роіону Знаменка-Александрія, де він повинен опорядкуватися. В замін його для забезпечення Вашого правого крила і забезпечення напрямку Полтава-Кременчук надсилаються у Ваше розпорядження І-й полк Січових стрільців із складу Чорноморського фронту. полку наказано висадиться на ст. Сенжари. Чинів штабу Отамана Болбачана викорістайте для сформування Вашого штабу».*³²⁰

20 січня знову відбулися чергові зміни в ієрархії командування. ГО наказав військам Чернігівського та Харківського фронтів, груп Болбочана, Сушка, Поліщука і Аркаса ввійти в підлеглість Коновальцю як головнокомандувачу усього фронту³²¹.

Тим самим днем датують доповідь телеграфом через отамана Генерального штабу В. Блонського для Директорії. Хоч найімовірніше,

---

³¹⁷ Там само. С. 31.

³¹⁸ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. Київ, 2002. С. 292.

³¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 237.

³²⁰ Там само. Арк. 244.

³²¹ Там само. Арк. 257.

вона була написана кількома днями раніше, зважаючи на те, про що йде в ній мова та підписана з Полтави. Вона містить низку критичних зауважень щодо вищого політичного керівництва, наприклад «... ваша допомога один міф...». Щодо взаємин із Антантою, то він зазначає, що задля залучення до оборони французьких військ, «може треба буде піти на компроміс». Військові оцінки його важливі. Чисельність запорозьких полків оцінює в 200-400 багнетів, а їхній стан як до бою нездатний. Військові частини, надіслані з Києва як поповнення, він називає «збродом» який мусить роззброювати. Він вимагав для частин відпочинку і поповнення³²².

Важливою є його оцінка поточної ситуації: «Важно те, що Полтаву залишаю, бо тримати не маю чим. Допомога вимагає, аби над нею працювати в крайнім разі 2 тижні».

П.Болбочан визначає наступний план подальших бойових дій:

- відхід основних сил на Кременчук, стримувальні ар'єргардні бої біля Кобеляк та Нових Санжар;
- підготовка до «активних операцій», відновлення боєздатності та (ре)організація частин Запорозького корпусу та інших з'єднань, «котрі працюючи з Запорожцями теж стали гарними частинами»;
- Підкріплення з Києва сформують Ромоданівську групу і займуть оборону по річкам Псел та Хорол;
- Лозівська група проривається до Гулія через Павлоград.³²³

Завершення цієї розмови було більш ніж промовисте:

«Я не боюсь казати правду і не боюсь суда історії, мій погляд патріота. Я все сказав, тепер слова за Директорією. Моє прохання - не губить Україну. Я маю надію, що зі мною згодяться всі і, як що зі мною згодяться, то прохаю перебалакати зі мною відносно бойового плану. Я кінчив, будьте здорові»³²⁴.

21 січня датується телеграфна розмова Петра Болбочана з новим командувачем фронту Євгеном Коновальцем. Порівняно з розмовою із

---

³²² Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. С. 197-198.

³²³ Там само.

³²⁴ Там само.

Блонським, ця розмова містить більш нейтральні формулювання, але перегукується за змістом. Поінформувачи про загальну ситуацію, Болбочан окреслює свою позицію як «строго національний напрямок і одночасно борюся з большевиками, як з права, так і з ліва», і ця позиція є послідовною весь час його керівництва. Зазначає про провокації з Києва щодо нього, і звинувачення у зраді та переході на бік добровольців³²⁵.

Скаржитися Болбочан Коновальцю і на незрозумілість взаємодії з Ударною групою СС Р. Сушка. З Києва надходять накази від «добродія з Генерального штабу» про підпорядкування запорожців йому, проте ні зв'язку, ні замислу налагоджувати з Кременчуком січовики за словами Болбочана не бажали³²⁶.

Важливою інформацією є те, що за словами отаману, воєнмін Греков передав через Гейденрейха згоду на те, щоб Болбочан очолив Запорозький корпус, який буде виведений у глибокий резерв на Правобережжя для реорганізації, але не отримав після того жодних розпоряджень. Тож він сам почав відведення запорожців для відновлення. Корпус він оцінював, як «до бою нездатний», а фронт намагався стримати частинами Полтавського корпусу, «але сподіватись на його не маю права». Запорожцям окреслював потребу не менш як місяць праці день і вночі, аби привести частини в порядок. На цьому зв'язок перервався.³²⁷

Та зміст розмови варто доповнити іншими відомостями, згідно яких ситуація стає ще більш критичною. Вранці 21 січня 1919 р., у штабі залізничного корпусу в Києві, отримують телеграму зі ст. Долинської від полковника Святненка. Він доповідав про результати свого відрядження на Південь та Лівобережжя. За його словами, в Кременчуці Болбочан «продав знову окрудений кадетами і російськими старшинами в шість

---

³²⁵ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. С. 199.

³²⁶ Там само. С. 199.

³²⁷ Там само. С. 199.

тисяч чоловік блискучими золотими погонами», внаслідок чого він «не нащо не звертав уваги». Далі повідомляв про засилля російських пісень з вуст військових і найголовніше - про арешт комісара Вірка коли той пішов до Болбочана представитися. Святненко повідомляє, що арештованого йому з козаками вдалося ледь не силою звільнити і під вогнем втекти з міста.³²⁸

Інші донесення теж інформують про зіткнення між підлеглими Болбочана, які почали перехід на Правобережжя та іншими республіканськими військами. Так, зі станції Знам'янка приходить телеграма від командувача 8-ї пішої дивізії Горченка про те, що прибувший інтендантський ешелон з Кременчука викликає занепокоєння. Прибулі старшини мали у вагонах «зенотство, багато горілки, яку прилюдно роспивали». Найбільшим викликом було те, що вони агітували «що Директорії уже немає» та переманювали горілкою на свій бік козаків. Конфлікт завершився тим, що Горченко взяв ешелон під свій контроль.³²⁹ Того ж дня, попереджені залізничниками біля ст. Коритівка республіканці обеззброїли «балбачановський панцерний потяг з старшинами», який рухався на Знам'янку³³⁰.

Саме «днем напередодні арешту» датує В. Андрієвський візит до М. Міхновського до Кременчука. Для самого М. Міхновського таємничо відвідати запорожців не було вперше. Так, влітку 1918 р. він конспіративно відвідував Богданівський полк на Слобожанщині та спілкувався зі старшинами³³¹. Метою цієї поїздки з Києва було відвідати Болбочана, «щоб допомогти йому своїми порадами у справі дальшої боротьби й організації війська». На жаль, під час дороги у вагонах з військом, Міхновський захворів на тиф. Тим не менш, йому начебто вдалося зустрітися з

---

³²⁸ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 12-14.

³²⁹ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 2-3.

³³⁰ Там само. Спр. 6. Арк. 59 зв.

³³¹ Самійленко С. Дні слави: спогади полковника української армії. С. 60-62.

головнокомандувачем за декілька годин до арешту. Пізніше П. Болбочан шкодував, що не познайомився раніше з Міхновським та хліборобами-демократами, «бодай ще у Полтаві»³³². С. Шемет також згадує про цю місію, але додає ще про «групу старшин генерального штабу», набраних Міхновським на підсилення П.Болбочана³³³. Можемо констатувати, що ця зустріч залишилася таємною, принаймні про неї не згадували в контексті подальших розслідувань та допитів.

Останні тривожні відомості до Києва вже прийшли від отамана 6 пд Юрченка, який телеграфував о 3 годині ночі 22 січня Головному отаману:

*«Додаток №32 прохаю повідомити відношення до Отамана Балабачана моймо відомостям він зрадник, відмовився підлягати Діректорії, прохаю повідомити про це негайно, позаяк не знаю як поставитися до його військо які сунуть на південь»*³³⁴.

Кінцеву крапку у керівництві П. Болбочаном обороною Лівобережжя поставив командир 3-го Гайдамацького полку Омелян Волох. Близько 5 години ранку 22 січня він з бронепотягом та ешеленом гайдамаків прибув на ст. Кременчук. Там він оточив штабний потяг та зажадав арешту командувача з найближчим оточенням. В той час, за свідченнями Н. Авраменка, у одному з вагонів саме відбувалася нарада штабових працівників та командирів частин у зв'язку із переходом на Правобережжя³³⁵.

У цей момент ледь не дійшло до кровопролиття. Наявні в Кременчуку та Крюкові частини Республіканської дивізії були приведені до бойової готовності, а курінь мазепинців негайно висунувся на станцію, щоб підтримати сотню полку, яка була вартовою при штабі армії³³⁶.

---

³³² Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) // Визвольний шлях. 1974. № 6 (315). Річник XXVII. С. 611.

³³³ Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка). Квітень 1925 р. URL: [https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1925\(04\).shemet.php](https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1925(04).shemet.php) (відвідано 15.05.2025)

³³⁴ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 13.

³³⁵ Авраменко Н. Спомини запорожця. С. 259.

³³⁶ Там само.

За словами самого П. Болбочана, «після арешту я не хотів кровопролиття і не дозволив Республіканській дивізії йти на Волоха і не хотілося губити людей бо діло й так буде згублено»³³⁷. Збереглися також спогади іншого безпосереднього учасника подій, М. Крата. Після арешту, до нього, як в.о. командира дивізії, прибули старшини і повідомили про вчинок Волоха. Він зазначав: «Командири просили мене вести полки дивізії на станцію проти гайдамаків і звільнити улюбленого отамана». Натомість Крат відмовив, не бажаючи «починати міжусобну війну» в умовах близькості зовнішнього ворога. Натомість він вирішив на місці розібратися із ситуацією. Перш за все, він розпочав перемовини з Волохом, на яких він поінформував Крата та інших присутніх вищих начальників про те, що перебирає керівництво над Запорозьким корпусом³³⁸.

З арештованим Болбочаном Крату зустрітися не вдалося. Без підтримки П. Болбочана і без готовності до конфлікту командуючого дивізії республіканці не чинили збройного спротиву. В останнього після повернення від Волоха та інформування старшин почала формуватися «стіна неприхильності й недовір'я» з боку підлеглих³³⁹.

Тут варто зауважити, що спогади Авраменка і Крата мають як спільні риси, так і певні дисонанси. Крат не згадує про нараду в Болбочана або свою участь в ній, як і не згадує про перемовини. За словами Авраменка, командири полків республіканців були теж під арештом у вагоні, тож діяли лише він, курінний мазепинців В. Малець та ад'ютант наливайківців М. Заєць. Вони теж мали перемовини з Волохом як представники «представники 2-ї Запорозької дивізії», не згадуючи нічого про участь в.о. командира дивізії Крата³⁴⁰.

---

³³⁷ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. С. 202.

³³⁸ Крат М. Козацькому роду нема переводу. С. 58.

³³⁹ Там само.

³⁴⁰ Авраменко Н. Спомини запорожця. С. 259.

Збереглася телеграма без дати і підпису, яку можемо датувати саме цим періодом: «отаману Сушко копія отаману Болбочану. «В командовання Запоріжським корпусом вступить отаману Волохову»³⁴¹. В спогадах Н. Авраменка знаходимо згадку про схожу телеграму самого ранку 22-го січня³⁴². Попри ці свідчення, в фондах ЦДАВО вдалося віднайти частину комунікації командира гайдамаків з Києвом. Збереглася телефонограма ч.2, відправлена о 10:30 22.01 з Кременчука:

«Сповіщаю, що сьогодні заарештовано Отамана Балбачана та його Штаб. Я вступив в тимчасов. керування Запоріжським корпусом. Одночасно сповіщаю Директорію й жду від неї вказівок та інформації»³⁴³.

У арешті Болбочана залишається невідомою роль командира 1-ї Запорозької дивізії О. Загородського. У спогадах обох очевидців він був разом з Волохом, сидячи по-турецьки на нарах штабу гайдамаків в одній з товарних «теплушок»³⁴⁴. Як зазначав Авраменко, давнє знайомство і зовнішній антипод Волоху, він не міг подумати, «що окажется гівно-чоловіком» командувач Запорозької дивізії³⁴⁵.

Інформація про арешт не викликала заперечень у Києві. Отаман Тютюнник передавав Волоху: НГШ наказав заарештованого полк. П. Болбочана під конвоєм доправити до Києва разом з усіма документами про діяльність³⁴⁶.

Разом з ним до столиці відправлялися заарештовані найближчі старшини П. Болбочана: Сільванський, Парфеньєв, Гейденрейх, а також ад'ютанти Корж, Довбня і Письменний. Під конвоєм гайдамаків та «ініціативного» супроводу зі старшин-республіканців з кулеметами вдалося доставити арештованих до Києва³⁴⁷. Також, після арешту, С.

---

³⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 265.

³⁴² Авраменко Н. Спомини запорожця. С. 259.

³⁴³ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 11.

³⁴⁴ Крат М. Козацькому роду нема переводу. С. 58.

³⁴⁵ Авраменко Н. Спомини запорожця. С. 260.

³⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 296.

³⁴⁷ Авраменко Н. Спомини запорожця. С. 260.

Петлюра, по суті скасовував попередню телеграму від 19 січня, і вже не погоджувався на призначення військового старшини Гейденрейха начальником правого бойового участку Ударної групи СС³⁴⁸.

Сам арешт П. Болбочана гайдамаками знайшов широке відображення як в его-джерелах сучасників, так і в сучасній історіографії. Серед дискутованих причин, що викликали арешт Болбочана сучасник отамана, сотник Армії УНР М. Середа у своїй статті про Болбочана виокремлював основні «складні» причини:

«Політичні партії соціал-самостійників і ліві соціальні були незадоволені реакційним складом і підозрілою працею його штабу, розгоном селянського з'їзду у Харкові, його зносинами з антантою, з донським генералом Красновим і гострою повсякчасною критикою на склад і діяльність Уряду. Командний склад Січового Корпусу, до голосу якого Петлюра завше прислухався, теж не довіряв Болбочану.»³⁴⁹

Тогочасна кийвська преса оперувала більш гострими формулюваннями про арештованого. У статті «Арешти контрреволюціонерів» була згадка про те, що:

«За гетьманських часів до української армії пришилося сила всякої наволочі. Всі герої тилу руської армії позасідали на тепленьких місцях... Балбачанівці зовсім не виконували наказів Директорії, не оповіщали населення, що вона робить; карали селян, робітників, увійшли в спілку з добровольцями і помагали їм і т.п... Балбачанівський штаб і старшина завели зовсім старорежимні порядки, піячили, нічого не робили, знущалися над козаками і т.п...»³⁵⁰

Публічно в провину Болбочану ставилося те, що він: заборонив «символ революції» - червоні розетки під кокарду; прийняв при штабі «руських монархічних елементів», які провокували козацтво й населення, сіяли паніку та відступали без боїв; і взагалі - «все вивозили до добровольчої армії»³⁵¹. Також тиражувалася газетами інформація про колосальну суму коштів, вилучену під час арешту³⁵².

³⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 277.

³⁴⁹ Середа М. Отаманщина. Отаман Болбочан. *Літопис Червоної Калини*. 1930. Ч. 3. С. 15.

³⁵⁰ Б.а. Арешти контрреволюціонерів. *Новини Інформаційного бюро Армії Української Народньої Республіки*. 1919. Київ. №6. С. 3.

³⁵¹ Там само.

³⁵² Б.а. Арешт полковника Болбочана. *Нова Рада*. 1919. Київ. №17. 24 січня. С. 3.

Таке брутальне відсторонення командувача загрожувало паралізувати керівництво обороною Лівобережжя. Сам П. Болбочан у відкритому листі від 26.01.1919 р. описував ситуацію так:

«Всі мої плани по організації, над котрими я працював з старшинами Генерального Штабу, дійсно відповідали своєму призначенню, як хваховців, всі ці плани зруйновані і все піде на нуль...»³⁵³.

Внаслідок арешту, загрозлива ситуація могла перетворитися на катастрофу. Додатки ілюструють оперативне становище на фронті станом на 22 січня (Додатки 9-11). Ситуацію врятувало лиш те, що 2-а українська радянська дивізія застрягла в ар'єргардних боях. На думку її командира В. Ауссема, це було зумовлено такими факторами, як помилки командування, погане забезпечення, «більш сильному спротиву і більш значним силам якісно і кількісно», відсутності нормального зв'язку та розвідки щодо ситуації на Київському напрямку³⁵⁴.

Також бурхливі кадрові зміни завадили і якісній організації української оборони. Командир 6-го Полтавського корпусу П. Кудрявців оцінював наслідки арешту так: «управління фронтом порушене частини фронту зняті», «сейчас немає особи котра могла отдавати частинам накази і була б певна що частини будуть виконувати». Він просив авторитетну особу, яка б заснувала на місці військовий апарат, бо «частин багато а на фронті нема». Врешті-решт, він запросив прибуття особисто отамана С. Петлюри для вирішення питань³⁵⁵. Полтавський губернський комісар Г. Чижевський теж телеграфував Директорії про потребу приїзду Петлюри чи уповноваженої особи для організації опору та призначення «керівника руху проти штабу Болбочана», якому б вдалося об'єднати всі військові частини³⁵⁶. Як бачимо, О. Волох не розглядався ними як «авторитетний» воєначальник, який міг би навести лад.

---

³⁵³ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. С. 202.

³⁵⁴ Антонов-Овсеєнко В. А. Записки о гражданской войне. Т. 3. С. 194.

³⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 53.

³⁵⁶ Там само. Спр 64. Арк. 15.

Більш того, як згадував старшина штабу, В. Чабанівський, арешт Болбочана зумовив порушення налагодженої роботи через те, що понад половину штабістів розбіглося, «особливо багато старшин генерального штабу, а були це дуже добрі старшини. Зі старшин генерального штабу залишився полковник Воскобійник і я». Натомість новим начальником штабу був призначений молодий галицький підстаршина Рогатинович, «який не мав фахових даних на це становище»³⁵⁷.

Наостанок, зазначимо що збереглися суперечливі відомості про те, чи справді безкровним був процес арешту. Так, в одному зі звітів залізничників зазначається, що «переворот був зроблений майже без пролиття крові». Та в той же час згадується сутичка між революційними військами і болбочанівцями на ст. Знам'янка³⁵⁸. Інша, більш поширена в історіографії інформація, стосується «полковника» Юхима Божка, який був заарештований за розстріли болбочанівців. Кременчуцький повітовий комендант Карась телеграфував: зі слів в'язня, чутки про розстріл 60 козаків були неправдою, а ось 10 старшин, «чорносотенців» і «гетьманців», зі штабу Болбочана ним було «дійсно розстріляно»³⁵⁹. Віднайти будь-яку інформацію, яка б підтверджувала інформацію про ці розстріли, або ідентифікувати цих старшин поки що так і не вдалось.

Отже, арешту П. Болбочана посприяла ціла низка попередніх конфліктів та суперечностей, що відбувалися в період з 19 по 22 січня. З втратою боєздатності запорожців, виснажених кількамисячними боями, отаман починав втрачати можливості для організації ефективного спротиву більшовиками. Тим не менш, він продовжував розробляти варіанти стабілізації становища, проте не міг їх реалізувати без підтримки з Києва. Натомість вище керівництво реорганізації в командуванні та структурі фронту.

---

³⁵⁷ Чабанівський В. Вапнярська історія. *Голос Комбатанта*. 1960. Ч. 5 (11). С. 10.

³⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 61.

³⁵⁹ Там само. Арк. 70.

Узаконений арешт Болбочана гайдамаками та призначення О. Волоха новим командувачем остаточно похитнуло й так складне становище на фронті й в тилу. Було втрачено налагоджений штаб, а Волох не мав довіри серед підлеглих йому частин, особливо 2-ї Запорозької Республіканської дивізії. Ледь не дійшло до масштабного кровопролиття між мазепинцями та гайдамаками. Розвитку такого сценарію вдалося запобігти значною мірою саме завдяки позиції Болбочана, який виступив проти застосування сили. Це все призвело до швидкої втрати решти Лівобережжя менш ніж за два тижні після арешту.

Висновки

В історії національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. є досить багато відомих особистостей, діяльність яких до цього часу викликає наукові дискусії і є все ще малодослідженою. Визначна роль серед них належить відомому військовому діячеві П. Болбочану.

Проведене дослідження дозволило досягти поставленої мети та вирішити окреслені наукові завдання. Досліджуючи діяльність Петра Болбочана у революційних подіях другої половини 1918 - початку 1919 рр. використано широке коло джерел, включаючи матеріали преси, неопубліковані архівні матеріали ЦДАВО з фондів вищих органів державного та військового керівництва, що дало можливість більш повно представити перебіг бойових дій і проаналізувати політичні обставини цього періоду. Важливими матеріалами, які використані у дослідженні стали численні его-джерела безпосередніх учасників подій, таких як Н. Авраменка, Б. Монкевича, М. Крата, А. Тарнавського та інших, а також протилежної сторони - більшовистського командуючого Українським фронтом В. Антонова-Овсієнка. Досліджені джерела дозволяють об'єктивно та неупереджено проаналізувати не лише загальний перебіг революційних подій, а й окремі події та факти, що спричинили трагічну загибель українського військового діяча.

Відзначимо, що у вітчизняній історичній науці розбудова власних збройних сил у 1917-1919 рр., а також роль окремих постатей українських відомих діячів цього періоду неупереджено почали досліджуватися тільки з 90-х років ХХ ст., коли з'являються праці, у яких аналізується процеси державотворення, формування та склад збройних сил та правові основи їх будівництва за часів ЦР і УНР. Також на початку 90-х років у науковій літературі з'являються перші дослідження присвячені ролі Петра

Болбочана у боротьбі за українську державність. Це дослідження Я. Штендери, Є. Юрійчук, В. Сергійчука, В. Сідака, Т. Осташко, Т. Вронської та інших.

По-друге, аналіз активності Болбочана в період жовтня-листопада 1918 р. свідчить, що на той момент йому вдалося створити один з найкращих бойових підрозділів українського війська. Добре вишколені запорожці під командою досвідчених старшин змогли за підтримки німецького війська зірвати масштабну та організовану більшовиками спробу наступальних дій в районі Стародуба. Ці бої вартували Запорозькому загону відчутних втрат вбитими та пораненими, але принесли його старшинам та козакам заслужену славу та визнання. Значною мірою, до цього доклався і сам отаман, завдяки своїм телеграмам з висвітленням подій. Підвищення до ранги полковника та похвала всьому козацтву стала належним визнанням Гетьманом заслуг Болбочана в жовтневих боях на прикордонні.

Цей акт визнання не міг нівелювати критичне ставлення П. Болбочана до гетьманської влади, яке існувало від початку Гетьманщини. Цим вдало скористувалися представники опозиційних до гетьмана сил. Після серії перемовин, Болбочан став частиною військового керівництва змовників. Завдяки своєму зростаючому авторитету та віддаленості від центру повстання, він став головним командиром військ на Лівобережжі з широкими повноваженнями.

У листопаді–грудні 1918 р., Болбочан відіграв одну з ключових ролей у військових діях проти гетьманських військ. Він став об'єднавчим фактором, що дозволив швидко і безкровно провести антигетьманський переворот у Харкові. Зокрема, підрозділи 2-го Запорозького полку енергійно здійснювали наступ на Полтаву-Київ. Протягом місяця вдалося ліквідувати практично всі осередки спротиву та взяти більшість території Лівобережжя під контроль республіканців.

По-третє, під час дослідження діяльності П. Болбочана на посаді Головнокомандуючого армій Лівобережної України вдалося виокремити кілька важливих зауважень. Перш за все, аналізуючи стан командного складу запорожців навесні та наприкінці 1918 р., помітно разючі зміни. Багатьох генералів, полковників та інших досвідчених старшин, соратників Болбочана по звільненню Лівобережжя та Кримській операції весни 1918 р. в лавах запорожців на той момент вже не було. Спроби повернути їх зазнали переважно невдач, так як частина з них змогла себе реалізувати на службі Директорії, а інші - покинули військову службу або перейшли до лав інших армій. Наявним у Болбочана старшинам не бракувало запалу, проте рівень їх знань не завжди відповідав існуючим викликам на понад 600-кілометровій ділянці фронту від Гомеля до Маріуполя. Внаслідок цього, він змушений був залучати всіх можливих професійних старшин, до яких в республіканській владі могли бути запитання щодо їхньої ролі в повстанні чи мови спілкування. Це стало підставою для пізніших звинувачень у тому, що Болбочан оточив себе російськими старшинами.

Попри нестачу спокійних умов, кваліфікованих кадрів та матеріальних ресурсів, в короткий проміжок часу не припиняючи бойових дій Болбочану вдалося розгорнути ослаблену Запорозьку дивізію в цілком боєздатний корпус, який протягом 2 місяців був кістяком оборони Лівобережної України. Та брак резервів у поєднанні з людськими втратами в регулярних боях та постійною агітаційною роботою більшовиків впливали на моральний стан запорожців, особливо мобілізованих козаків.

Війна з більшовиками розгорталася за зовсім іншим сценарієм. Ініціатива була саме на боці ворога, який починаючи з 20 грудня розпочав масштабні бойові дії проти розкиданих географічно українських військ. Попри всі намагання, спроба втримати Харків не вдалася, а

контрнаступальні дії на початку січня 1919 р., попри початкові успіхи, зазнали невдачі.

Вирішення політичних проблем для Болбочана стало викликом. Після нейтральної позиції німців на початках, з часом їхня позиція радикалізувалася та стала більш конфронтаційною. Вирішити питання донецького вугілля та прикордонних залізничних станцій вирішити силою не вдалося. Варто зауважити, що реальне вирішення цих проблем було в руках вищого керівництва на міждержавному рівні.

На фоні негараздів на фронті, загострилися протиріччя між Болбочаном та політичним керівництвом УНР, зокрема Головою Директорії В. Винниченком та Головним Отаманом військ С. Петлюрою. Вони мали давні витоки, але погіршення військово-політичної ситуації спонукали до пошуків винних. Варто зауважити, що Болбочан у відповідь гостро критикував діяльність або бездіяльність центральної влади, що не могло не вплинути на подальшу конфронтацію. Різні підходи до організації бойових дій та особливо зовнішнього вигляду старшин стали передумовою гострого конфлікту з отаманом В. Тютюнником. Все це спонукало до того, що врешті-решт Петлюра ухвалив рішення про фактичне зняття Болбочана з посади Головнокомандуючого АЛУ та призначення його на командира одного з участків фронту.

По-четверте, досліджуючи роль П.Болбочана у подіях 12-22 січня 1919 р., прослідковуємо весь комплекс суперечностей між лідерами держави та фаховими військовими, що призвело до його арешту і ускладнило ситуацію на фронті. Втрата Полтави стала викликом не лише для Болбочана, як командуючого, який втратив комунікацію між частинами свого війська і розпочав важкі ар'єргардні бої в напрямку Кременчука. Реакцією політичного керівництва та частини військових став пошуком зрадників серед командного складу. Дослідження показує, що арешту Болбочана гайдамаками О. Волоха передувало виклик отамана до Києва, на

який він не відгукнувся та низка конфліктів 20-21 січня між підлеглими Болбочана та іншими республіканськими військами. Завдяки чіткій позиції П. Болбочана не застосовувати зброю під час арешту, вдалося уникнути початку збройного конфлікту між прихильниками та противниками отамана.

Разом з тим, як підкреслювали і його сучасники, він залишається одним із найвизначніших військових діячів української армії того часу. Петра Болбочан, як професійний військовий, продемонстрував себе як лідера, здатного реалізувати високу бойову спроможність української армії та здатність вирішувати важливі бойові завдання у складній військово-політичній ситуації.

Список джерел та літератури

1. Джерела

1.1. Неопубліковані (архівні документи)

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1064. Оп. 2. Спр. 11. (Рада міністрів Української Держави. Зведення телефонних переговорів штабу гетьмана про стан боїв на ділянках наступу петлюрівців на Київ, 19 – 20.11.1918 р.)
2. ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 1. Спр. 67. (Реєстраційні картки та нагороджувальні листи на військовослужбовців армії УНР, 25.08.1920 – 03.03.1921).
3. ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 1. Спр. 68. (Реєстраційні картки різних військових осіб, атестати, списки, 29.08.1920 – 01.09.1922 рр.)
4. ЦДАВО України. Ф. 1077. Оп. 4. Спр. 6. (Листування начальника оперативного відділу 1-го Отаман-квартирмейстера з Отаманом зимової станції Всевеликого Війська Донського в Україні, Військовим міністром УД про передачу залізниці Міллерове-Дебальцеве з гілкою на Первозванівку, Лиха-Родакове в тимчасове управління відділу шляхів сполучення Всевеликого Війська Донського, 06.11.1918-23.11.1918).
5. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 4. (Накази та розпорядження Генерального штабу Армії УНР, оповіщення, телеграми тощо, 01.01 – 24.12.1918 р.).
6. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 6. (Оперативні звіти командувачів військ УНР про положення на фронтах, 18.12.1918-20.02.1919)

7. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 7. (Повідомлення, звіти, телефонограми штабів про становище на фронтах, рух військових ешелонів, накази по Головному управлінню Генерального штабу, 12.12.1918 – 26.03.1919 рр.).
8. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 9. (Накази та розпорядження Генерального штабу по армії та флоту УНР, 09.06.1918 – 01.02.1919 рр.)
9. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 17. (Оперативні звіти Штабу Дієвої армії УНР, 30.12.1918 – 20.06.1919 рр.).
10. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 21. (Телеграми, повідомлення штабів, корпусів про положення на Правобережному фронті, 01.02.1919 – 14.02.1919 р.).
11. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 28. (Телеграми отаманів Дієвої армії УНР про події на Східному фронті, 27.06.1919-02.07.1919).
12. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 32. (Листування з Головною управою Армії УНР про взаємовідносини з німецьким командуванням. Договір УНР з Великою радою німецьких солдат у м. Києві, 17.11.1918-15.01.1919).
13. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 40. (Телеграми Штабу Дієвої армії УНР Лівобережного та Холмсько-Галицького фронтів про події на місцях, 14.01.1919 – 31.01.1919 р.).
14. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 43. (Повідомлення губернських комісарів Харківщини, Полтавщини та Чернігівщини, отаманів військових частин армії УНР про їх стан та діяльність, 26.12.1918 – 14.02.1919 р.).
15. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 45. (Телеграми, повідомлення комендантів залізничних станцій про стан військових перевезень, 20.02.1919-11.04.1919).

16. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 46. (Оперативні повідомлення отаманів військових частин Дієвої армії УНР про стан військових частин та їх діяльність, 08.12.1918-31.01.1919).
17. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 48 (Звіти Інформаційного бюро Армії УНР про події на фронтах, 20.12.1918 – 01.07.1919 р.).
18. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 50. (Повідомлення, телеграми отаманів дивізій Армії УНР про стан військових частин, 22.01.1919 – 26.01.1919).
19. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 58. (Оперативні звіти Генерального штабу про військові дії та стан Армії УНР, 08.01.1919 – 10.01.1919 р.).
20. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 60. (Оперативні звіти Генерального штабу про стан Армії УНР та військові дії, 23.12.1918 – 19.12.1919 рр.).
21. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 62. (Телеграми, повідомлення отаманів Дієвої армії УНР про події на фронтах, 04.01.1919-24.12.1919).
22. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 65. (Звіти Інформаційного бюро Армії УНР про події на фронтах, 18.01.1919-24.01.1919).
23. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1 Спр. 67. (Повідомлення отамана Південного фронту про становище Дієвої армії УНР Харківського та Херсонського напрямків, 09.01.1919 – 05.07.1919 р.).
24. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 70. (Телеграми начальників штабів дивізій Дієвої армії УНР з кадрових питань. Список старшин, військовослужбовців 6-го корпусу армії УНР, 15.01.1919 – 26.01.1919 р.).
25. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 25. (Лист-довідь до генерала Юнакова про діяльність армії УНР та становище на фронті , 1919, 11 арк.)

26. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 26. (Оперативні зведення про бій з червоноармійцями за м. Київ та інші бойові операції, звіти про стан залізниць України, 17.01.1919 – 02.03.1919 р.)
27. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 39. (Листування з військовими частинами про призначення на посади старшин Генерального штабу, 15.11.1918 – 17.02.1921 рр.).
28. ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 1. (Постанови Директорії УНР про утворення різних курсів при військових управліннях, 30.12.1918 – 08.1919 рр.)
29. ЦДАВО України. Ф. 2262. Оп. 1. Спр. 1. (Реєстр старшин управління 12-ої дивізії, 31.05.1918-25.12.1918)
30. ЦДАВО України. Ф. 2537. Оп. 2. Спр. 7. (Повідомлення про становище на залізницях України, медичні бюлетені, 11.01.1919-01.11.1919).
31. ЦДАВО України. Ф. 2537. Оп. 7. Спр. 1. (Повідомлення про становище на залізницях України, перелік пасажирських і вантажних паровозів, які потребують капітального ремонту, положення про права і обов'язки начальника Таганрозького відділу Запорізької залізниці, листування з різних питань, 03.01.1918-30.12.1918).
32. ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 630. (Особиста справа студента Олекси Алмазова, 1925-1930).

1.2. Опубліковані (збірки документів, окремі публікації документів)

1. Авраменко Н. Спомини запорожця. Київ: Темпора, 2007. 455 с. : фот.
2. Авраменко Н. Причинки до споминів бл. п. сот. Івана Андруха // *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч. 3. С. 8–10.
3. Андрієвський В. З минулого. Т. 2 : Від Гетьмана до Директорії : [у 2 ч.]. Ч. 2. Директорія. 1923. (Бібліотека Українського слова : ч. 42). 307 с.

4. Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) // *Визвольний шлях*. Видає Українська видавнича спілка. 1974. № 6 (315). Річник XXVII. С. 588-617.
5. Антонов-Овсеєнко В. А. Записки о гражданской войне : [в 4 т.] / В. А. Антонов-Овсеєнко. Москва ; Ленинград : Госвоениздат, 1924 - 1933. Т. 3 : с 10 картами и схемами. 1932. 350 с.
6. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Доповіді директорів департаментів та агентів (червень 1918 – січень 1922) / Упорядкував В. Кавунник. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2019. 349 с.
7. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та політичної інформації (1918–1922) / Упорядкував В. Кавунник. Київ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2018. 612 с.
8. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Sprawozdania gubernialnych starost i komisarzy (1918 – 1920) / Упорядкував В. Кавунник. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2017. 336 с.
9. В.Ч. Спогад про повстання проти Гетьмана в Полтаві. // *Табор*. Ч. 9. Каліш, 1928. С. 99.
10. Винниченко В. Щоденник = Diary : [у 4 т.] / В. Винниченко ; Канад. Ін-т Укр. Студій, Коміс. УВАН у США для вивч. і публ. спадщини В. Винниченка. Едмонтон ; Нью-Йорк : [КІУС, УВАН], 1980 - 1983. Т. 1 : 1911-1920 / ред., авт. вступ. ст., прим. Г. Костюк. 1980. 499, [1] с. : іл.
11. Ганин А. В. Д. Н. Тихобразов. «Ближайшей целью моей было избавиться от служения украинскому сепаратизму». Воспоминания о событиях на Украине в конце 1918 — начале 1919 г. // *Славянский мир в третьем тысячелетии*. 2022. Т. 17. № 1–2. С. 142–159.

12. Галаган М. М. З моїх споминів / Микола Галаган; [передм., комент.: Т. Осташко, В. Соловйова]. Київ: Темпора, 2005. 655 с. : фот.
13. Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе 1918 год : Сборник документов / Отв. ред и отв. сост. О. К. Иванцова ; сост. Е. В. Балущкина, Н. В. Григорчук, Е. И. Криворучко, К. Г. Ляшенко. Москва : Политическая энциклопедия, 2014. 1087 с. : ил.
14. Деникин А. И. Очерки русской смуты.: Крушение власти и армии Февраль - сентябрь 1917. Мн.: Харвест, 2002. 464 с.
15. Донцов Д. І. Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко. Київ: Темпора, 2002. 208 с.: іл.
16. Д-р С. Б. та Ю. К. З Полтавщини під Белз. Спогади команданта “2-ї батареї 1-го Важко-гарматного Запоріжського полку”. Літопис Червоної Калини. 1939. Ч. 4. С. 12-15.
17. Дяченко П. Г. Чорні запорожці [Текст] : спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР / ред.-упоряд. Роман Коваль. Київ ; Вінниця : Стікс, 2010. 448 с. : фотогр. (Серія "Українська воєнна мемуаристика" ; кн. 5).
18. Історичний воєнний альманах. Вінніпег, 1929. 162 с.
19. Коваль Р., Юзич Ю. Полковник Болбочан. Спогади, свідчення, документи. Бібліотека Історичного клубу "Холодний Яр". Київ: Видавництво Марка Мельника, 2020. 440 с. (Серія "Видатні українці". Кн. 13).
20. Крат М. Козацькому роду нема переводу. Упоряд. Н. Крат-Черняк, Г. Черняк. Бетезда, 2010. 309 с.
21. Курах М. Змарнована нагода. *Голос Комбатанта*. 1959. Ч. 3 (9). С. 26-28.
22. Махров П. С. В Белой армии генерала Деникина: Записки начальника штаба Главнокомандующего Вооруженными Силами Юга России / Под общ. ред. Н. И. Рутыча и К. В. Махрова; Вступ.

- статья Н. Н. Рутыча. СПб.: Издательство «Logos», 1994. 304 с.: ил. (Историческая серия. XIX—XX век).
23. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців: Похід Болбочана на Крим. Накладом Товариства ім. полк. Петра Болбочана в Америці. Нью-Йорк, 1956. 288 с.
24. Монкевич Б. Чорні Запорожці. Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорожців. Львів, 1929. 152 с.
25. Омелянович-Павленко М. В. На Україні 1917-18 : спомини. Прага: Stilus, 1935. 119 с.
26. Р. С. Осінь 1918 р. на Харківщині (Причинки до історії визвольної боротьби). *Літопис Червоної Калини*. 1930. Ч. 3. С. 7-9.
27. Р. С. Окремий Стрілецький Запорожський Курінь. (Причинки до історії Українського Війська 1917-1920 рр.). *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч. 10. С. 20-22.
28. Савченко В. Нарис боротьби війська У.Н.Р. на Лівобережжі наприкінці 1918 р. та на початку 1919 р. *За Державність. Матеріали до Історії Війська Українського*. Зб. №5 / гол. ред. М. Садовський. Каліш, 1935. С. 158-185.
29. Самійленко С. Дні слави: спогади полковника української армії. Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук, 1958. 134 с.
30. Середа М. Отаман Болбочан // *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1930. Частина 3. С. 15-17.
31. Скоропадський П.П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / Упоряд.: І. Гирич. 2-ге вид. Київ: Наш формат, 2016. 480 с.
32. Слюсаренко В. А. На Мировой войне, в Добровольческой армии и эмиграции: Воспоминания. 1914-1921 / вступ. ст. и коммент. К. А. Залесского. Москва: Кучково поле; Беркут, 2016. 592 с.; 16 л. ил. (Живая история).

33. Стефанів З. Українські Збройні Сили 1917-21 рр. Ч. 1 : Доба Центральної Ради й Гетьманату. 2-ге справл. вид. [Б.м.] : СУВ, 1947. 118 с., іл. (Бібліотека Українського комбатанта).
34. Сушко Р. Знак часу. Спомин. *Літопис Червоної Калини*. 1929. Ч. 1. С. 18-19.
35. Тарнавський А. Історія 4-го Запоріжського полку імені полковника Богуна (продовження). *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч. 3. С. 14-15.
36. Чабанівський В. Вапнярська історія. *Голос Комбатанта*. 1960. Ч. 5 (11). С. 10-11.
37. Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919). Київ, Темпора. 2011. 424 с.
38. Шаповал М. Ю. Гетьманщина і Директорія : спогади / упоряд. С. Зеркаль. Нью-Йорк: Українська громада ім. М. Шаповала, 1958. 126 с.
39. Шандрук П. Сили доблесті : мемуари / Павло Шандрук; [пер. з англ. М. Б. Бурмістенко ; передм. Р. Смоль-Стоцького]. Київ: Вища школа, 1999. 234, [4] с., [8] арк. іл.
40. Шемет С. Полковник Петро Болбочан (Замітки до історії Запорозького Корпусу 1917-1919 рр.) / *Хліборобська Україна*. Кн. 4. Рік 1922-1923. Зб. 7 і 8. Видання Українського союзу хліборобів-державників. С. 200-236.

1.3. Періодика

1. Б.а. Арешти контрреволюціонерів. *Новини Інформаційного бюро Армії Української Народньої Республіки*. 1919. Київ. №6. С. 3.
2. Б.а. Арешт полковника Болбочана. *Нова Рада*. 1919. Київ. №17. 24 січня. С. 3.
3. Б.а. Банди на Харківщині. *Ставка*. 1919. Ч. 14. 1 січня. С. 3.

4. Б.а. Большевики на Харківщині. Ставка. 1919. Ч. 15. 2 січня. С. 2.Б.а. Приїзд полковника Балбачана. Відродження. 1918. №178. 6.11. С. 6.
5. Б.а. Наказ отаману Штабу Армії Лівобережної України. *Республіканець* : щоденна соціалістична газета: орган Штабу Республіканських Військ Катеринославщини / ред. П. І. Коробчанський. Катеринослав, 1918. №8. 18.12. С. 4.
6. Б. а. Похорони двадцяти чотирьох. (Од влас. кор.). *Нова Рада*. 1918. №187. 13.10. С. 2.
7. Болбочан П. Бій під Андрейковичами (випадкова). *Нова Рада*. 1918. №196. 25.10. С. 3.
8. Болбочан П. До мобілізації старшин (випадкова). *Нова Рада*. 1918. №197. 26.10. С. 3.
9. Болбочан П. Наказ. *Відродження*. 1918. №178. 6.11. С. 8.
10. Бюллетень Штаба Армії Головнокомандуючого Лівобережної України / ред. не зазнач. Кременчук, 1918. Ч. 9. 24 грудня. С. 1.
11. Винниченко В. Хроніка. Національний союз. *Нова Рада*. 1918. Ч. 188. 14.10. С. 2.
12. Голова Директорії Української Народної Республіки про сучасне становище України. (Інтерв'ю). Ставка. 1919. Ч. 14. 1 січня. С. 2.
13. От. Болбочан. Із Штабу армії лівобережн. України. *Республіканець* : щоденна соціалістична газета: орган Штабу Республіканських Військ Катеринославщини / ред. П. І. Коробчанський. Катеринослав, 1918. №06. 15.12. С. 3.
14. П-ий. До смерті забитого сотника Зелінського. Бюллетень Штаба Армії Головнокомандуючого Лівобережної України / ред. не зазнач. Кременчук, 1918. №10. 25.12. С. 1.
15. Слово: щоденна церковно-громадська часопись. Київ, 1918. Ч. 74. 31 грудня. С. 2.

2. Література

2.1. Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій

1. Брицький П., Юрійчук Є. Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Болбочана. Чернівці, 2005. 112 с.
2. Гай-Нижник П. 1918-й: два перевороти. Київ: Видавець Марко Мельник, 2019. 298 с.
3. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918-1919 годы. Москва: АИРО - XX, 1997. 200 с.
4. Діячі Української революції 1917-1921 рр. : енциклопедичний довідник / відп. ред. Верстюк В.; відп. секретар Кудлай О.; автори: Басара-Тиліщак Г., Бойко О., Буравченков А., Верстюк В., Корольов Г., Кудлай О., Лупандін О., Осташко Т., Павлишин О., Пиріг Р., Рубльов О., Скальський В., Тимченко Р. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2022. Зошит 1. 2022. 443 с.
5. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. Київ: Темпора, 2002. 351 с.
6. Громенко С. Забута перемога. Кримська операція Петра Болбочана 1918 року. Київ: К.І.С., 2018. 266 с.
7. Коваль Р. Тернистий шлях кубанця Проходи: Документальний роман / Вступ. Слово Р. Ковалю. Вид. 2-е, випр. І доповн. Київ-Вінниця, ДП «ДКФ», 2007. 404 с.
8. Кармелюки : до історії Запорозького полку ім. Отамана Янка Кармелюка Армії УНР : [спогади] / Іст. клуб "Холод. Яр"; авт.-упоряд., ред., авт. передм. Р. М. Коваль. Київ: Іст. клуб "Холод. Яр" ; Вінниця: Держ. картогр. ф-ка, 2012. 158, [1] с. : фото.
9. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі : у 3 кн. / С. Кульчицький. Київ : Темпора, 2013. Кн. 1 . 2013. 504 с.

10. На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914-1921 років. / А. Руккас [та ін.]. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 351 с.
11. Нариси історії української революції 1917–1921 років / Авт.кол.: В.Ф. Верстюк та ін. Київ: НВП "Видавництво "Наукова думка" НАН України", 2011. Кн. 1. 390 с.
12. Пилипенко В. Політична та військова діяльність групи П'ятова у вересні – жовтні 1918 р. Київ, НАУКМА. 2024. 157 с.
13. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника: Наукове видання. Київ: Темпора, 2009. 426 с.
14. Сергійчук, Володимир Іванович. Симон Петлюра / Володимир Сергійчук. 2-ге вид., допов. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2009. 568 с.: іл.
15. Солдатенко В. Україна в революційну добу : іст. есе-хроніки : у 4 т. Т. 3 : Рік 1919. Київ : Світогляд, 2010. 453 с. : іл.
16. Тинченко Я. 1919. Дієва армія УНР, листопад 1918 – листопад 1919 р.: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2017. 164 с. : іл.
17. Тинченко Я. Війська Ясновельможного Пана Гетьмана. Армія Української Держави, травень-грудень 1918 р.: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2014. 152 с. : іл.
18. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Київ: Темпора, 2007. Кн. 1. 2007. 535 с. : іл.
19. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Київ: Темпора, 2011. Кн. 2. 2007. 424 с. : іл.

20. Тинченко Я. Українські збройні сили березень 1917 – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії): наукове видання. Київ, Темпора. 2009. 480 с.
21. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998. Рубльов, Олександр Сергійович. Т. 10 : Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. 1999. 319 с. : іл.
22. Штендера Я. Засуджений до розстрілу. Львів, 1995. 255 с.

2.2 Статті

1. Гай-Нижник П.П. Костянтин Прісовський – військовий і державний діяч Росії, УНР та Української Держави: біографічний нарис // *Гілея*. 2011. №45 (3). С. 20–24.
2. Гай-Нижник П. За що Петро Болбочан був представлений до звання полковника армії Української Держави // *Київська старовина*. 2007. №6. С.155–157.
3. Ганин А.В. При немцах и гетмане: Украина 1918 г. глазами генерала П.С. Махрова // *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. 2020. С. 160-205.

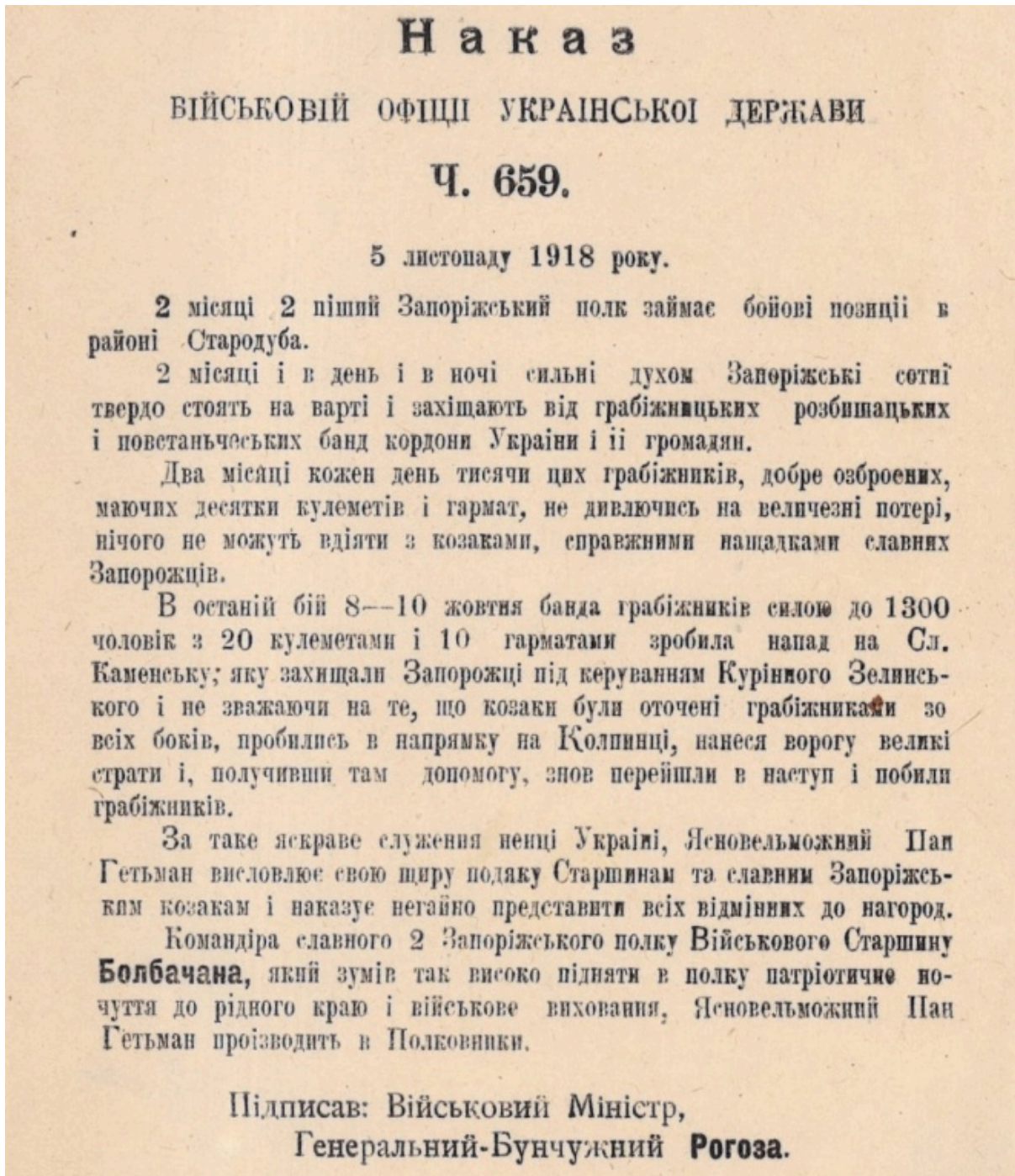
5. Електронні ресурси

1. 38-й пехотный Тобольский полк. URL:
https://www.ria1914.info/index.php/38-%D0%B9_%D0%BF%D0%B5%D1%85%D0%BE%D1%82%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%A2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BA (дата звернення 15.05.2025)
2. Литвин С., Каліберда Ю. Гордієнківський Кінний Полк На Захисті Української Революції (1917– 1920 рр.).
https://shron1.chtyvo.org.ua/Lytvyn/Hordiienkivskyi_kinnyi_polk_na_zakhysti_ukrainskoi_revoliutsii_1917_1920_rr.pdf (відвідано 15.05.2025)

3. Тинченко Я. У Києві при Директорії 105 років тому: мобілізація, диво-зброя Антанти й пошук зрадників. Український тиждень.
<https://tyzhden.ua/u-kyievi-pry-dyrektorii-105-rokiv-tomu-mobilizatsiia-dyvo-zbroia-antanty-j-poshuk-zradnykiv/> (відвідано 15.05.2025)
4. Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка). Квітень 1925 р.
URL: [https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1925\(04\).shemet.php](https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1925(04).shemet.php) (відвідано 15.05.2025)
5. Юзич Ю. Бої Болбочана та теренах сучасної Брянщини. Історична Правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/08/31/163085/> (дата звернення: 14.05.2025)

Наказ Військової офіції Української Держави ч. 659 про підвищення

П. Болбочана до ранги полковника.

Джерело: Юзич Ю. Бої Болбочана та теренах сучасної Брянщини.
Історична Правда. URL:

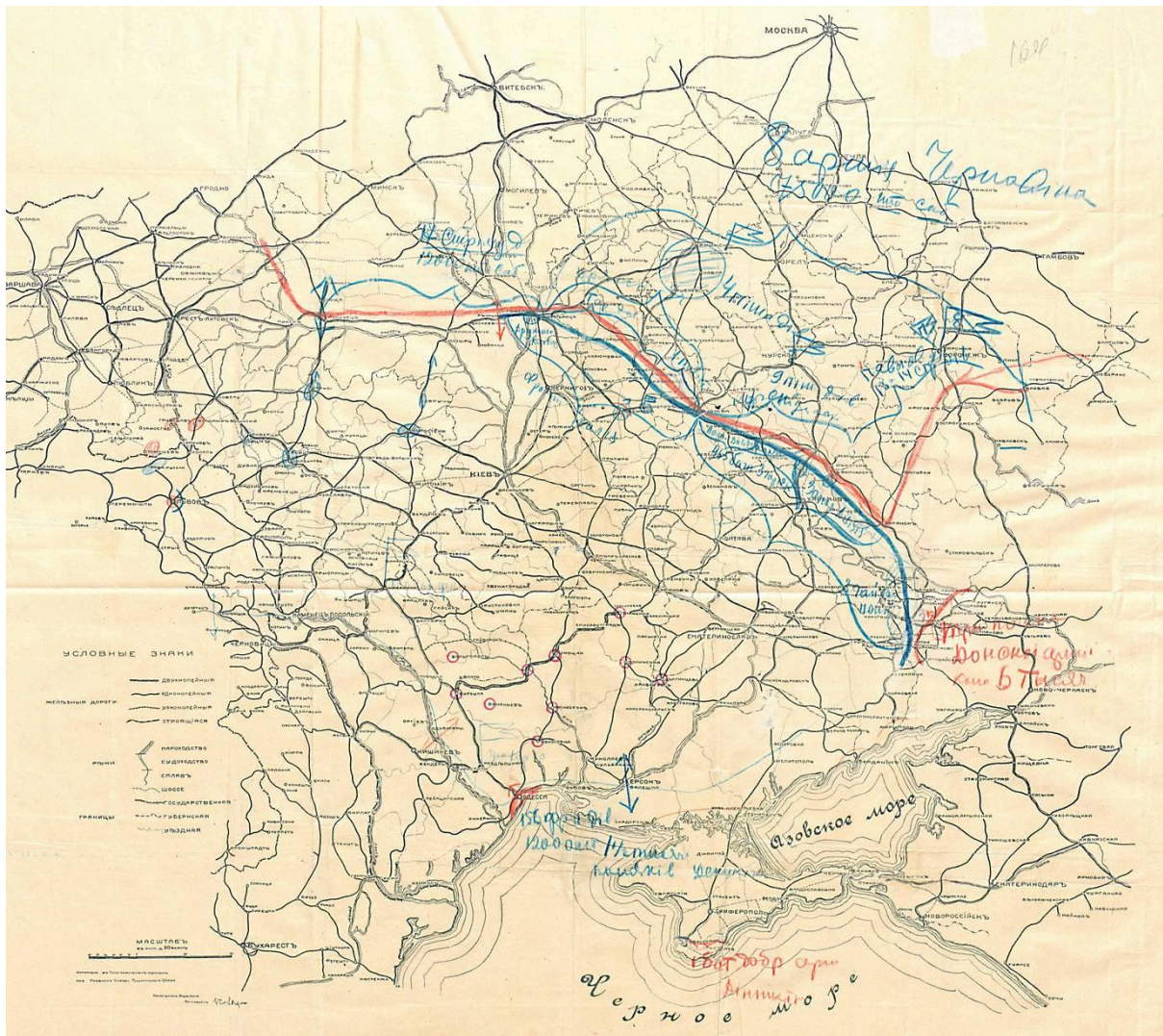
<https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/08/31/163085/> (дата звернення:
14.05.2025)

Зовнішній вигляд вояків 2-го Запорозького полку та 2-ї Запорізької Республіканської дивізії в листопаді - грудні 1918 року. На ілюстрації козак веде бій з російськими більшовиками на вулицях Харкова, сучасна реконструкція Богдана Піргача.

Джерело: Тинченко Я. У Києві при Директорії 105 років тому: мобілізація, диво-зброя Антанти й пошук зрадників. Український тиждень.
<https://tyzhden.ua/u-kyievi-pry-dyrektorii-105-rokiv-tomu-mobilizatsiia-dyvo-zbroia-antanty-j-poshuk-zradnykiv/> (відвідано 15.05.2025)

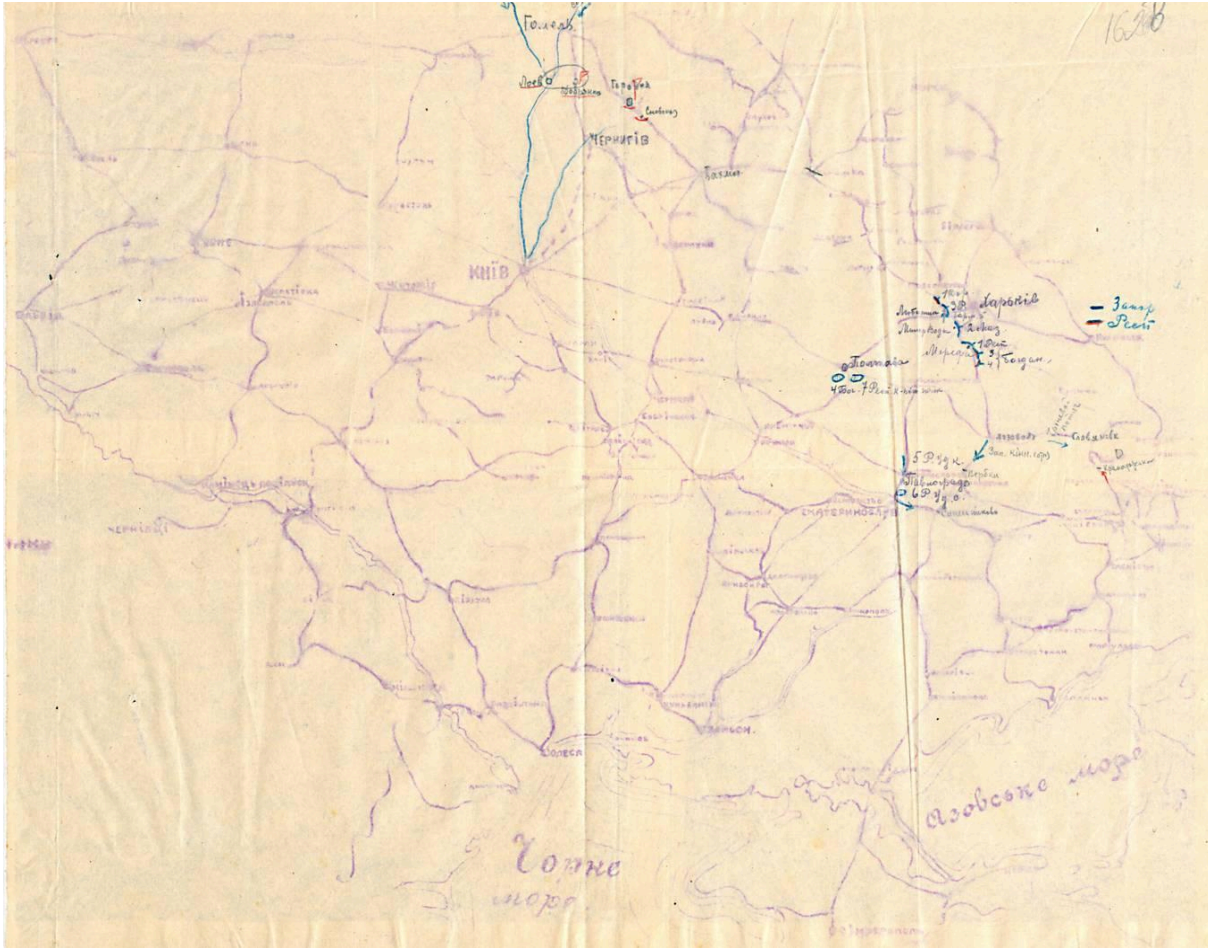
**Мапа українсько-більшовицької лінії фронту
(станом на середину грудня 1918 р.)**

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 164.

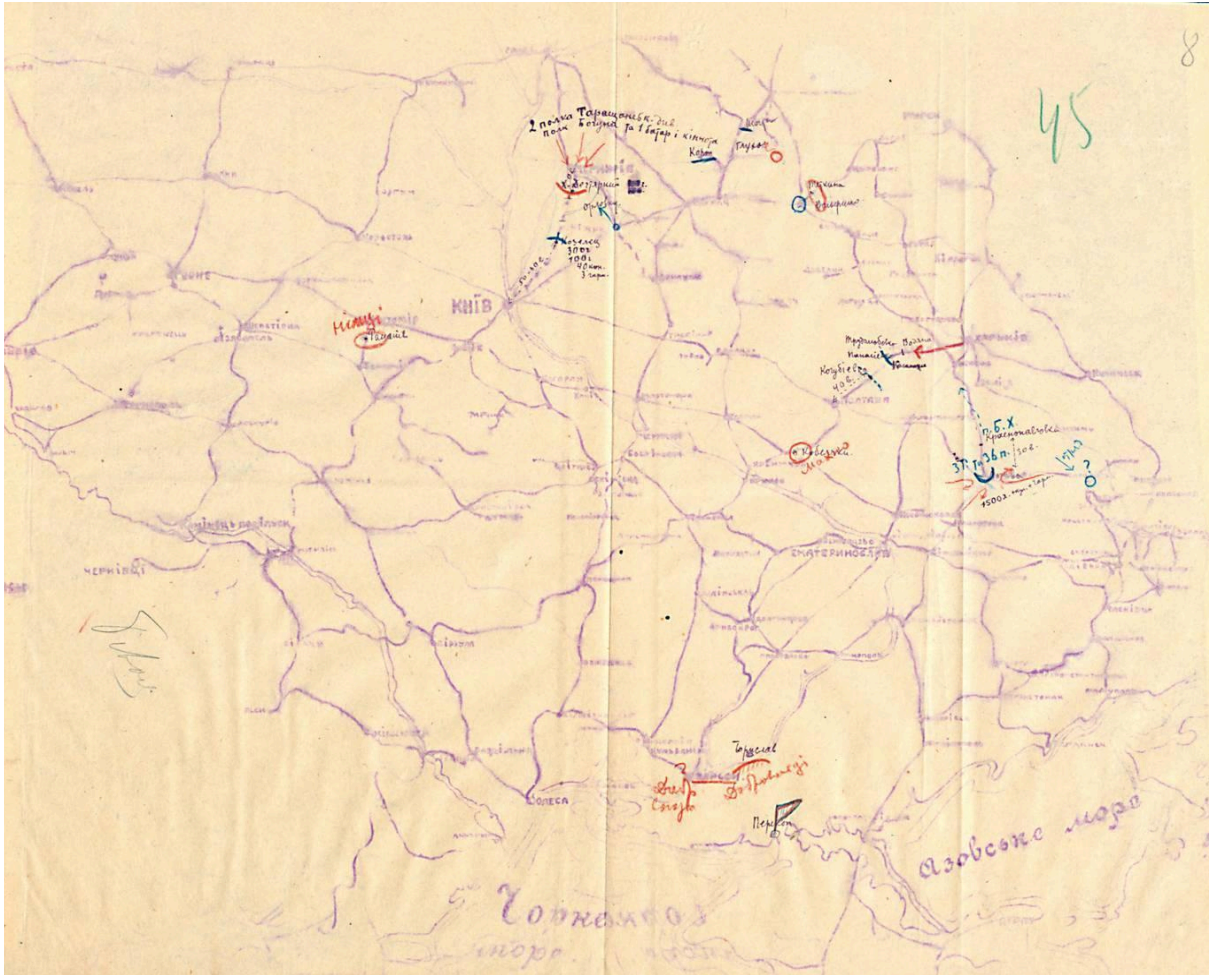
Схема бойових дій на Лівобережжі (станом на 3-7 січня 1919 р.).

Бої на підступах до Харкова.

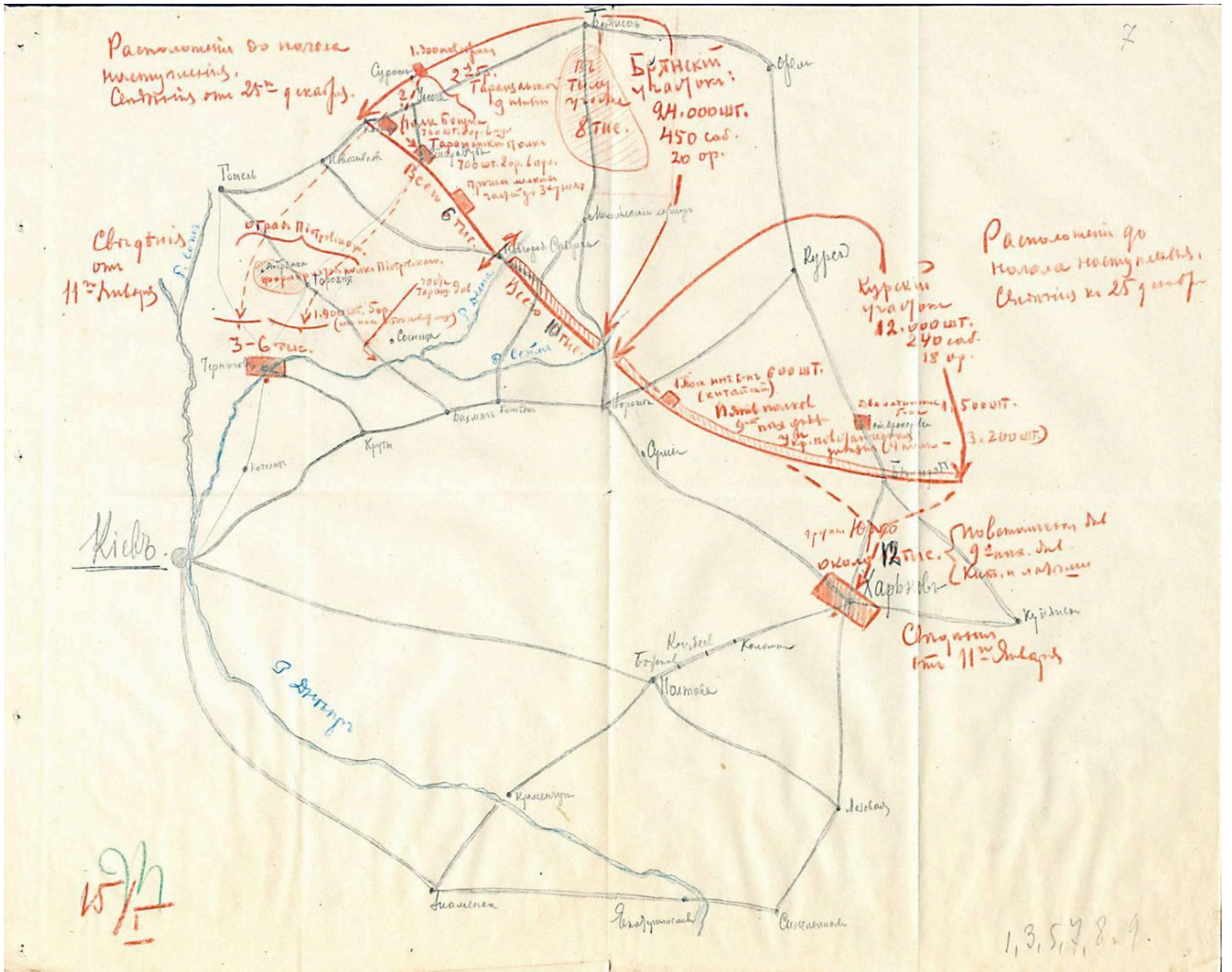
Джерело: ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 162в.

Мапа наступу на Лівобережжя (орієнтовно між 12 та 14 січня 1919 р.)

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 8.

Схема бойових дій на Лівобережжі (станом на 12 січня 1919 р.)

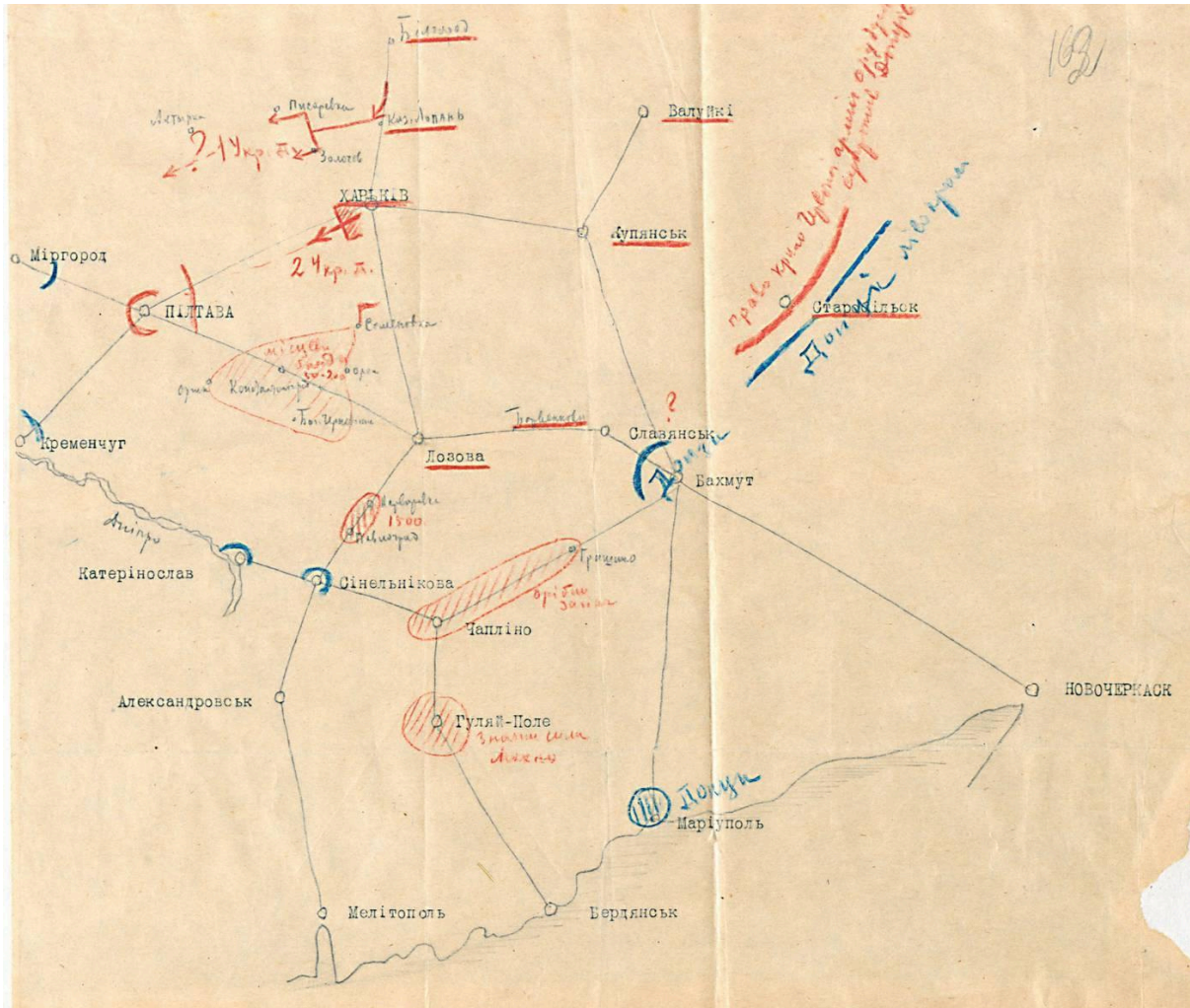
Джерело: ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 7.

Схема бойових дій на Лівобережжі (станом на 15 січня 1919 р.)

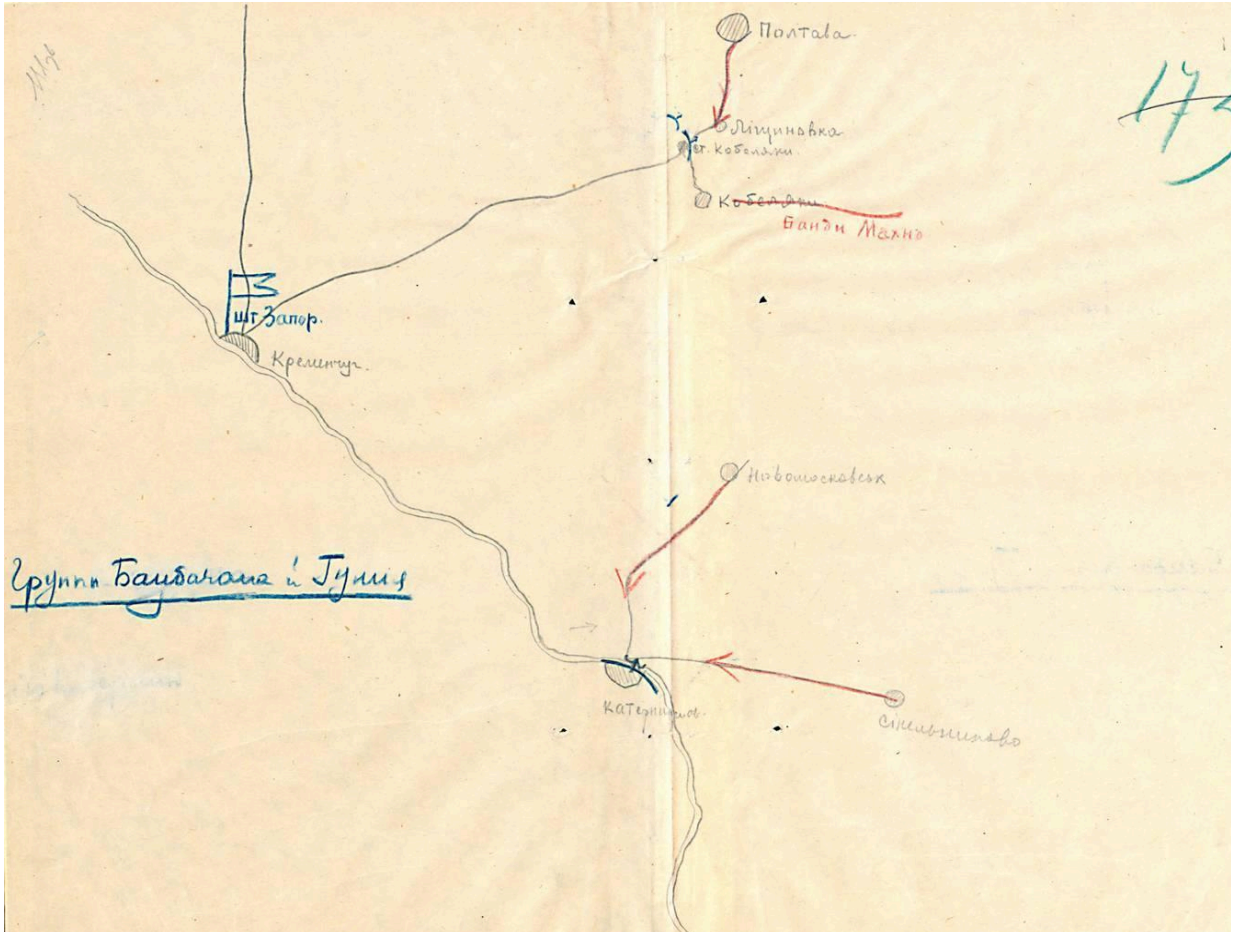
Джерело: ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1636.

Загальна ситуація на Лівобережжі між 19 та 22 січня 1919 року

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 162.

Становище до 22.01.1919

ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 111 зв.

Схема бойових дій на Лівобережжі (станом на 22 січня 1919 р.).

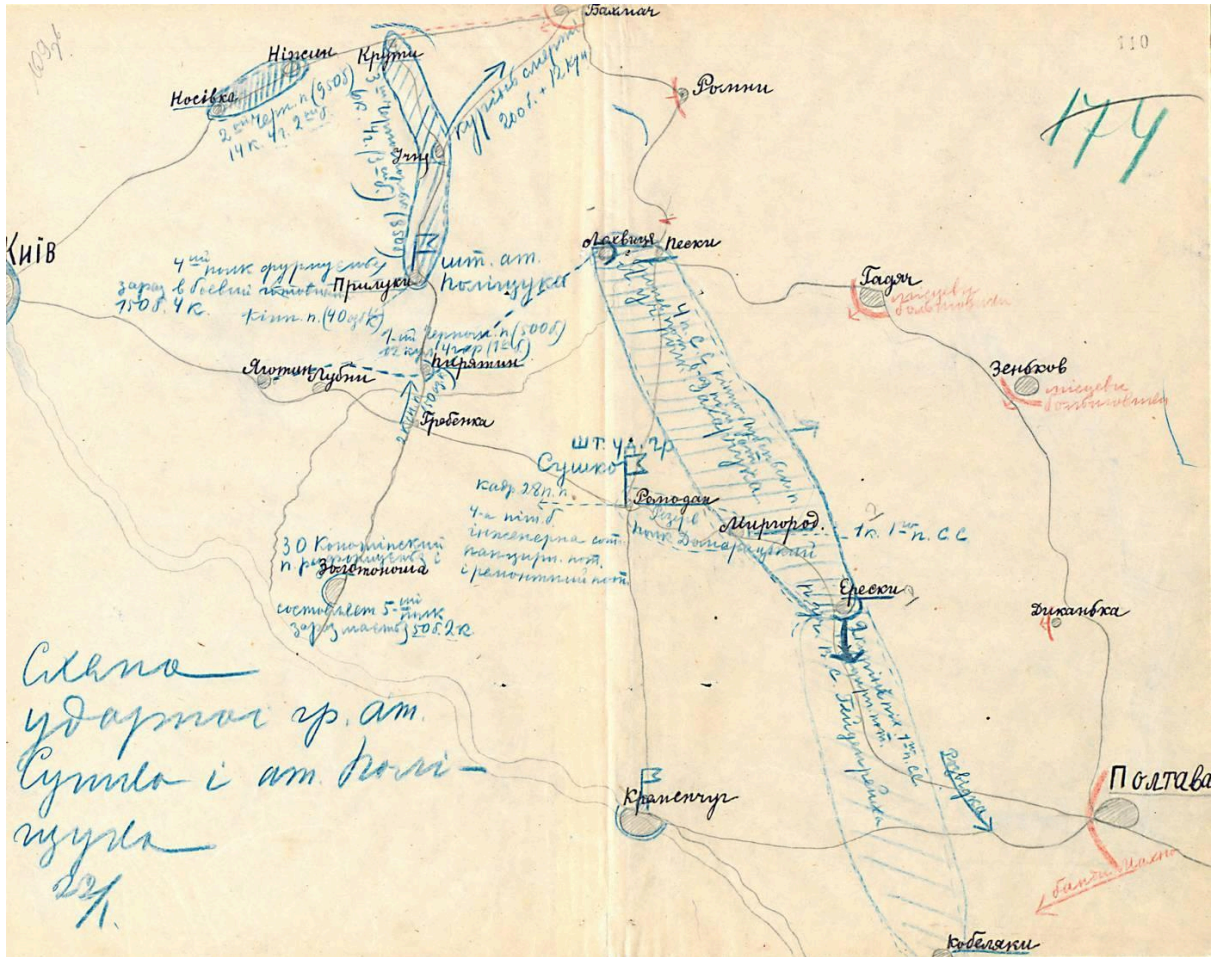
Фронт отаманів Болбочана і Гулія

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 113 зв.

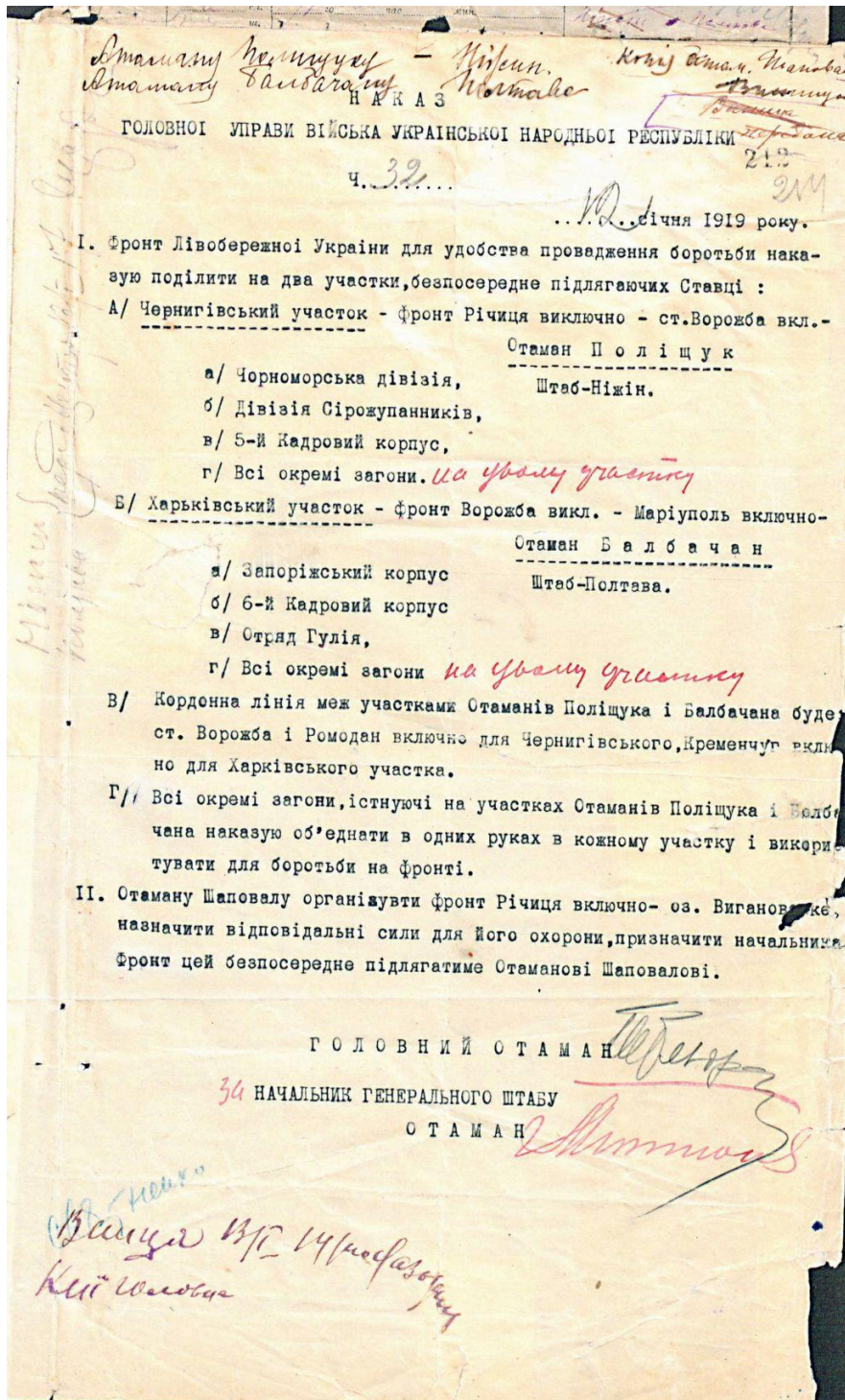
Схема бойових дій на Лівобережжі (станом на 22 січня 1919 р.).

Фронт отаманів Сушка та Поліщука.

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 109 зв.

Наказ Головної управи війська УНР ч. 32 від 12 січня 1919 р.
про розподіл Фронту Лівобережної України

Подяки

Олегу Бажану за допомогу в роботі над текстом, цінні поради, витримку та підтримку на шляху написання роботи.

Владиславу Егіпті за допомогу в пошуках джерел та цінні обговорення щодо структуризації та контекстуалізації матеріалу.

Наталії Стрельчук за редакційну допомогу та стилістичні поради.

Наталії Колесник, Анастасії Кобильник за постійну підтримку та мотивацію, редакційну допомогу та стилістичні поради.

Віталію Скальському за багаторічну співпрацю та допомогу на початковому етапі роботи над магістерською роботою.

Євгенії Юрійчук за цінний подарунок у авторської книги про Петра Болбочана.